

Recensioner

Draken. Fabeljurens konung

Åke Dahlström

Stockholm: Carlssons Bokförlag 2002, 340 s.

HAR DU NÅGON GÅNG haft en brännande önskan om att kunna allt om drakar? Nu har Åke Dahlström uppfyllt denna önskan. Han har i en ny bok samlat allt som över huvud taget kan tänkas ha med detta eldsprutande djur att göra. Om fabeldjur definieras som ett djur som bara finns i människans fantasi kan dess yttringar ta sig vilka former om helst. I denna bok redogör författaren för draken i alla dessa former: i all slags litteratur och konst, i alla tider och från alla platser, i sagor, i sägen, i fabler och i ballader, bland kyrkoskulpturer och heraldik, men också i mer modernare former såsom i fantasylitteratur, tatueringar och graffiti. Lägg därtill namn på växter, himlafenomen, sjöodjur, frimärken och inte minst de drakdjur som faktiskt finns: komodovaranerna i Indonesien. Alla finns de representerade i Dahlströms bok om fabeljurens stora konung.

Dahlström har valt att systematisera detta heltäckande hopsamlade av drakar förr och nu i tre delar. Den första delen handlar om definitionsfrågor om draken och den litteratur vari den vanligen finnes. Här beskrivs myten, som förklarar de existentiella frågorna för människor. Här nämns folk- och barnsagor med orealistiska inslag. Sägen, som utgår från verkliga händelser men med övernaturliga inslag. Eposet (en längre hjälteberättelser), krönikan (en kronologisk framställning) och balladen (en riddarberättelse) artbestäms, liksom bestiarium (berättelser med djur) och fantasy (vuxenberättelser med översinnliga inslag). När dessa litterära stilarter vari drakar återfinnes har preciseras ger sig Dahlström i bokens

andra del i kast med att i långa, omskrivna anföranden berätta om egyptiska, grekiska, nordiska, keltiska, ryska, japanska, kinesiska drakar. Därtill följer flera beskrivningar av de med drakarna obligatoriska uppvaktarna drakdödarna. Den fornengelske Beowulf, Sigurd Fafnersbane i gammal nordisk tappning liksom i en mer modern wagneriansk version. Riddare som Arthur och Tristan har sin givna plats i denna beskrivning, liksom den störste dråparen av dem alla: Sankt Göran. I den tredje och sista delen koncentrerar sig Dahlström på de avtryck dessa mytologiska djur har givit i konstens värld. Även här får Göran och alla kyrkoskulpturer över hans död en stor plats. Hela verket är väl illustrerat med fina bilder i både färg och svartvitt, och boken avslutas inte bara med ett register över alla kända drakar med tillhörande drakdräpare, utan också med en fjorton sidor lång förteckning av drakar i kyrkokonst i Sverige, Danmark och Norge.

Att boken inte bara beskriver drakens förekomst i äldre tider är ett plus. Alla som läst J. K. Rowlings historier om Harry Potter för sina barn (eller för sig själva) känner igen den hemska basilisken som stirrar ihjäl sina offer. Den andra halvan av befolkningen känner kanske en värld fylld av drakar och trollkarlar utifrån Tolkiens *Sagan om ringen*. Läsaren vill gärna få svar på varför detta fantasimonster tilltalar oss även idag. Draken säljer. Men vill man veta lite mer om varför draken alls existerar (i sinnesvärlden), eller hur det kommer sig att drakar är kommersiellt gångbara blir man som läsare besviken. Dahlström har ett kapitel med rubriken *Drakpotpurri*. Denna rubrik hade varit en bra huvudtitel för boken. Författaren har valt mellan att samla allt om drakar som människor producerat i alla tider, eller att koncentrera sig

RECENSIONER

på en aspekt av fenomenet drake. Han har valt det första. Detta må vara, men vilka följder får detta val?

Boken beskriver utom allt tvivel att drakar finns i människors tankevärld. Men hur har draken kommit att få sin plats i kampen om gott och ont, och varför är europeiska drakar elaka där kinesiska är blida? Hur kan det komma sig att Köpenhamns börshus har fyra drakar som slingrar sig högt mot skyn? Sådana frågor lämnas helt därhän. Dahlström säger sig inte vilja tolka eftersom mytforskning och sagoforskning ofta får drag av spekulation. Undersökarens uppfattningar om världens beskaffenhet styr förklaringsförsöken. En tolkande vetenskap kan inte vara förutsättningslös, enligt författaren (s. 34). Då vill han hellre undvika "en övertolkning med snudd på det löjliga" (s. 133). Det är möjligt att det aldrig går att klargöra att det var bävan för naturfenomen som tog sin gestalt i draken, eller att det var dinosaurieskeletten som satte fantasin i sväng, eller att jungianska arketyper ligger bakom. Men man behöver inte ge sig in i huvudet på förhistoriska själar för att förstå människans behov av draken, och vilken funktion den kan tänkas fylla. Och är det verkligen mer trovärdigt att samlar allt i ett drakpotpurri, att plocka draken ur sitt tidsbundna sammanhang? Oavsett om det är akademiker eller så kallade amatörer som är verk samma är det alltid varningsflagg som gäller när det "förutsättningslösa" signaleras. I det förord som följer boken har folkklivsforskaren Ebbe Schön lånat ut sitt namn. Detta korta förord säger föga om boken i sig, mer än att Dahlström har "en mängd såväl djärva som kritiska synpunkter" (s. 8). Dahlström vill inte fundera vidare på frågor om hur och varför, men jag undrar om det inte är hans egen osäkerhet som hindrar honom från att vara just djärv och kritisk. I de mer moderna fallen vågar han i alla fall ta ut svängarna mer. Att nykterhetsrörelsen använde draken som av-

skräckande propaganda 1890 godtas utan diskussion. Att den fyllde ett pedagogiskt syfte när Inger och Lasse Sandberg använde draken i en antirökkampanj 1971 är inte heller svårt att tyda. Men när det gäller trehundra, femhundra eller tusentals år tillbaka i tiden, eller när det gäller kinesiska, eller arabiska drakar är det endast de litterära genrerna som skiljer drakarna åt. Har människan verkligen tänkt lika i alla tider på alla platser? Det ger en sorglig slag sida i boken. På ungdomsbiblioteket kommer Åke Dahlströms bok om drakar vara frekvent utlånat, och det blir en fin kaffebordspresent. Och detta med rätta. Det är en stinn bok med många fina bilder, men är den en odogmatisk, djärv bok med kritiska synpunkter? Nej, det tycker inte denna recensent.

Anna Walleffe

Mumificerede moselig

Allan A. Lund

Köpenhamn: Høst & Søn 2002, 96 s.

ATT STUDIET AV arkeologiska fynd som mosslik är en i högsta grad tvärvetenskaplig verksamhet framgår med all önskvärd tydlighet av den danske historikern Allan Lunds rikligt illustrerade *Mumificerede moselig*. Tack vare uppfinningar och innovationer som kol 14-mätningar, röntgenfotografier och scannningar har det varit möjligt att med all större tydlighet precisera åldern på de fynd av mosslik som har gjorts alltsedan 1824. Detta konstaterande skall dock inte tolkas som om de tekniska undersökningsmetoderna bidrar till en särskilt "objektiv" och neutral kunskap. Oavsett tid har de hjälpvetenskaper som har stått till buds placerats in i mer eller mindre uppenbara ideologiska ramverk. I likhet med utvecklingen inom historievetenskapen har man även inom arkeologin blivit alltmer uppmärksam på de tidsbundna ideologiska moden som har präglat mången tolkning.

Vad gäller 1800- och 1900-talens tolkningar av mossliken har, visar Lund, flertalet varit förknippade med föreställningar om germanerna. Ett problem i sammanhanget har varit att det har funnits få skriftliga källor att tillgå, vilka har kunnat bidra med förklaringar till varför vissa personer har dödats och begravts i mossar. Den mest välkända och citerade källan, Tacitus etnografiska skrift *Germania*, har sällan ifrågasatts. Följaktligen har källkritiska frågor av klassiskt snitt som vad den romerske skriftställaren skrev, hur hans resultat skall tolkas och vilka syften han hade med sin bok, lyst med sin frånvaro. Vidare har det faktum att skriften baserades på sinsemellan olikartade och emellanåt ofullständiga avskrifter från 1400-talet samt att senare tolkningar ofta påvisar tidsbundna formuleringar och slutsatser – mestadels med resultatet att det germaniska samhället blev betraktat som statistiskt över en dryg tusenårsperiod – heller inte varit uppe till diskussion. Med detta i åtanke är det knappast förvånande att finna att mossliken under 1900-talet blev inlemmade i diskussioner om den germanska rasen. I de allra tydligaste exemplen av ideologisk-politiska bruk av mossfynden var det snarast en förutsättning att inte ifrågasätta eller problematisera *Germania*. I den nazistiska föreställningsvärlden tolkades ”onaturlig otukt” tveklöst som att Tacitus hävdade att germanerna straffade män som haft homosexuella förbindelser genom att nedsänka dem i mossar. Som Lund visar är det föga troligt att Tacitus skall tolkas på detta sätt, men likväl var det troligen Heinrich Himmlers läsning av denna passage i *Germania* som motiverade ett förbud mot homosexuella förbindelser inom Waffen-SS och polisen. Likaså bidrog Tacitus beskrivning av hur de kvinnor som hade varit otrogna behandlades till att inspirera SS-ledaren. Att förnedra samtida kvinnor, liksom de som hade brutit mot lagen om ”rasblandning”, på liknande sätt var inte

främmande för Himmler. I en skrivelse från 1940 propagerade han för att man i det nazistiska Tyskland skulle (åter)införa de germanska bestraffningsmetoderna som de framkommer hos Tacitus. De innebar offentlig misshandel och att håret klipptes av – ett mosslik funnit 1952 i danska Windeby tycks bekräfta sistnämnda bestraffningsmetod. Om det är ett liknande kulturrellt mönster med långvarig överlevnadsförmåga som förklarar att många kvinnor som hade ”fraterniserat” med tyska ockupationssoldater i norra Europa under andra världskriget kan enligt Lund inte bekräftas, men kan heller inte uteslutas.

Långtifrån alla tolkningar av mossfynden har varit lika tydligt samtidspolitiskt präglade som de nazistiska. Författaren försöker efter den historiografiskt utformade diskussionen sig på en alternativ tolkning. I den framhäver han betydelsen av att tolka in de ideologiska – och religiösa i den mån de går att särskilja – som har rått vid olika tidpunkter under forntiden. Han pekar bland annat på att de som begravdes i mossarna inte skulle kunna komma till den andra världen, till dödsriket. De onaturliga döda som begravdes i mossarna var enligt Lund betraktade som farliga människor i samtiden, en slags motsvarighet till medeltidens häxor, och de skulle därför inte tillåtas att få tillträde till de dödas rike. Därför fixerades liken i marken så att de inte skulle kunna återuppstå, utan förbli i den tredje världen. Det stillastående vattnet i mossarna var ett exempel på ett tredje element. Liket gömdes undan världen, men glömdes heller inte omedelbart bort. Att mossarna hade en konserverande effekt var välkänt i forntiden.

Sista ordet lär heller inte vara sagt om denna tolkning, men genom denna historiografiska och kulturhistoriskt präglade bok ges det rikliga tillfällena att förstå varför det ofta har varit andra förklaringar som prioriterats i tidigare forskning.

Ulf Zander

RECENSIONER

Ufredens hav – en 600 år gammal søroverhistorie fra Østersøen

Olaf Olsen

Köpenhamn: Gyldendal, 2002, 100 s.

1390-TALET VAR ETT AV DE i särklass värsta decennierna Östersjöländernas civilbefolkning har upplevt. Sällan har sjöröveriet varit så våletablerat och förfärande på våra breddgrader som då. Den nutida östersjömänniska som önskar sig en snabb populärhistorisk genomgång av förfädernas elände kan numera göra det i den danske medeltidsarkeologen Olaf Olsens bok *Ufredens hav – en 600 år gammal søroverhistorie fra Østersøen*.

Bakgrunden till härjningarna var de händelser som resulterade i skapandet av Kalmarunionen under drottning Margaretas ledning. Efter drotsen Bo Jonssons död år 1386 utbröt en maktkamp i Sverige mellan kung Albrekt av Mecklenburg och de svenska stormännen rörande kontrollen av den avlidnes slott och län. Stormännen allierade sig med den dansk-norska drottningen Margareta. I den avgörande drabbningen vid det västgötska Åsle i februari 1389 triumferade hon över huset Mecklenburg. Albrekt tillfångatogs och internerades på Lindholmens slott i Skåne.

Trots att Albrekt var fångslad kontrollerade hans mecklenburgare det svårintagliga Stockholm. I syfte att stödja regimen i staden och försvaga Margaretas ställning inledde mecklenburgarna år 1391 ett förödande kaparkrig med hjälp av vitalianerna, även kallade vitaliebröder och (hos Olsen) fetaliebröder. Många av dessa var att betrakta som rent kriminella element – opportunistiska fräsemän eller rena slöddret – vilka nu med glädje tog chansen att berika sig på oskyldigas bekostnad. Utifrån befästa baser vid kusten, hela vägen från Rostock och Wismar i söder till nyuppförda borgar vid Bottenhavet i norr, attackerade de den hanseatiska sjöfarten och genomförde ambitiösa angrepp på städer som

Bergen och Visby. Som värst var sjörövarkriget åren 1392–1395, då tusentals fetaliebröder härjade under sken av att vilja vålla Danmarks rike skada. År 1395 ingick emellertid de krigförande parterna en överenskommelse, vilken stipulerade att Albrekt skulle släppas fri mot att han erlade en stor lösesumma. Därefter blev läget successivt allt mörkare för fetaliebröderna. Deras fasta bas Gotland förlorades till Tyska orden år 1398. Snart hade de alla fördrivits till Nordsjön, där sjömakterna något år senare gjorde processen kort med dem.

Om detta vedervärdiga decennium har Olaf Olsen skrivit en lärtlöst liten bok med gott om skildringar av spännande händelser och makabra missförstånd som slukade stora mängder människoliv. Vi möter skrupelfria vindflöjlar som Sven Sture och olyckliga svenska borgare som aldrig kom åter till hemstäderna. Särskilt fascinerande är berättelsen om hur 77 olyckliga Kalmarbor dränktes utanför Gotland som straff för påstådda illgärningar, uppenbarligen bara för att de råkade befinna sig på fel plats vid fel tillfälle medan horder av hämndlystna sjökrigare från flera städer jagade sjörövare samtidigt. Incidenten resulterade i ett stort rättsligt efterspel med mängder av dokument.

Väl att märka är det inte mycket nytt, strikt forskningsmässigt, som Olaf Olsen har att komma med. Men boken duger gott som introduktion till fetaliebrödernas blodiga historia, och den belyser indirekt en märklig lucka inom äldre historisk forskning. Ty sjöröveriet var kanske som värst på 1390-talet, men det dog sannerligen inte ut med Kalmarunionens tillblivelse. Under 1400-talet fanns det gott om sjörövarhövdingar i Östersjöns städer och borgar, liksom under perioder i början av 1500-talet, på 1600-talet och i början av 1700-talet. När får vi männe läsa de stora forskningsrapporterna om detta fenomen?

Dick Harrison

Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850

Lennart Andersson Palm

Göteborg 2001, 203 s.

TILL DE FÖGA GLAMORÖSA men i gengäld synnerligen intellektuellt matnyttiga produkter som etablerade svenska historiker på sistone har låtit publicera hör Göteborgshistorikern Lennart Andersson Palms *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*. Det främsta budskapet, föga dolt bakom mängden av tabeller och siffror, är att vi historiker länge har varit överdrivet pessimistiska. Vi har uppfattat Tabellverkets tillkomst år 1749 som ett heligt *terminus ante quem* det ej är tillrädligt eller fruktbart att ägna sig åt detaljerade demografiska studier. Men vi har fel, menar Andersson Palm. Material finns tillgängligt, dock inte via Tabellverket.

Den mest ambitiösa av volymens fyra uppsatser är den första, i vilken Andersson Palm påtar sig den till synes hopplösa uppgiften att beräkna folkmängden under medeltiden. Hans metod är spännande och förtjänar en kortare presentation. Först och främst söker Andersson Palm bestämma antalet hushåll för några klart avgränsade geografiska områden på socken- och häradsnivå. Källmaterialet är dels den så kallade Hallandslistan till kung Valdemars jordebok, där flera bönder (lat. *rustici*) är refererade till, dels uppräknigen över skattskyldiga i markgäldslängderna från Uppland år 1312. En komparation visar att antalet hushåll per socken i genomsnitt tycks ha varit något över hundra, vilket får Lennart Andersson Palm att tala om "hundreregeln". Han hävdar vidare, efter ett längre resonemang om representativitet, att detta förhållande tycks gälla inte bara Halland och Uppland utan hela Sverige. Om vi utgår från att varje svenskt hushåll år 1300 bestod av mellan fyra och

fem personer ger detta en befolkning på 1 071 000 människor i hela nuvarande Sverige. Dra från invånarna i de dåvarande danska och norska landskapen och antalet slutar på 776 000.

Därefter vänder sig Andersson Palm till den senmedeltida nedgångsfasen och spekulerar kring regionala utvecklingstendenser under den påföljande återhämtningsperiod som han förlägger till andra hälften av 1400-talet och till 1500-talet. I dessa faser av demografiskt kalkylerande ligger han tämligen nära det forskningsläge som skapades av nordiska ödegårdsprojektet på 1970- och 1980-talen, och det är påfallande lätt att dra paralleller till den internationella forskningstrend som under de senaste decennierna har återgivit digerdöden mycket av den förödande kraft som epidemin fränkandes i mitten av 1900-talet. Andersson Palm argumenterar således för att Sveriges befolkning sjönk med omkring 2/3 under andra hälften av 1300-talet samt att nedgången var mer förödande och permanent i vissa landskap (som Västergötland och Gotland) än i andra. Han är medveten om det statistiskt vanskliga i den här typen av beräkningar, men han uppvisar samtidigt ett påfallande skarpsinne i sin strävan att finna vägar runt svårigheterna. (Här och där är det förvisso lite väl frestande att komma med invändningar: således förblir jag personligen betydligt mer skeptisk mot senmedeltida sifferuppgifter än Andersson Palm är.)

I de övriga tre bidragen till volymen diskuterar författaren ett flertal demografiska frågor rörande utvecklingen av det tidigmoderna samhället i Sverige. Han studerar ingående den svenska bebyggelseutvecklingen 1630–1850 och slår bland annat fast att det förekom en viss migration över gränserna. Vidare redogör han för källmaterialets grad av tillförlitlighet och andra allmänna dilemman som ofta tillstöter i demografisk forskning om äldre samhällen. Genom analyser av födelsetal, äkten-

RECESSIONER

skap och dödlighet illustreras på ett åtminstone för undertecknad övertygande vis hur den svenska folkmängden successivt steg under 1600- och 1700-talen. Mer hypotetiskt tycks mig resonemanget om förändringen i äktenskapsmönster. Uppenbarligen gifte sig svenska kvinnor i början av 1600-talet vid ca 20 års ålder, medan det normala på 1800-talet var ca 27 år. Lennart Andersson Palm menar att övergången från det äldre till det yngre mönstret torde ha ägt rum omkring 1720. Här är dock bevisen tämligen osäkra.

Flertalet av de demografiska data Lennart Andersson Palm når fram till i sina uträkningar, särskilt när det gäller de äldre perioderna i volymen, är snarare att betrakta som rekonstruktionsförsök än som slutgiltiga fakta. Men i egenskap av försök är de utan tvivel av stort värde för alla som sysslar med äldre svensk social och ekonomisk historia. Den lilla volymen från Göteborg innehåller, kort sagt, mängder av just den typen av goda uppgifter som alla vi andra äldrehistoriker är väldigt tacksamma för att någon annan har tagit sig tid att räkna ut.

Dick Harrison

Bondetro och kyrkooro. Religösa mentalitet i stormaktstidens Sverige

Göran Malmstedt

Lund: Nordic Academic Press 2002, 231 s.

DET HAR LÄNGE VARIT en vedertagen åsikt bland forskare att reformationen var en långsam process, och att den för Sveriges del kan anses vara genomförd först i början av 1600-talet. Vid tidpunkten för trettioåriga kriget skulle svenskarna med andra ord ha varit ett alltigenom "protestantiskt" folk, vars kristna tro och praxis formats av de evangelisk-lutherska bekännelseskriterierna. I sin bok om den religiösa mentaliteten i stormaktstidens Sverige ifrågasätter

historikern Göran Malmstedt denna tes. Att reformationen vid denna tid slagit igenom på det institutionella planet råder det, menar han, ingen tvekan om, men detta bevisar inte att befolkningen också anammat den nya läran. Det är denna fråga som står i centrum för Malmstedts undersökning, och för att finna ett svar har han gått igenom protokoll från domkapitel, biskopsvisitationer, prästmöten och sockenstämmor från Uppsala och Skara stift. Syftet är här att finna exempel på beteenden, handlingsmönster och religiösa uttrycksformer som på olika sätt stred mot den nya normativa ordningen.

Malmstedts bok är skriven på ett medryckande sätt och förmedlar en intressant inblick i stormaktstidens folkliga religiositet. Man möter här försuMLiga män som intar sina platser i kyrkan först långt efter det att gudstjänsten börjat, berusade, bullriga ynglingar som liksom de fritt strosande hundarna på olika sätt stör gudstjänsten och prestigemedvetna kvinnor i strid om de bästa bänkplasterna. Det ges exempel på hur kyrkogårdarna, som vid denna tid närmast hade karaktären av hagar, fungerade som fest- och handelsplatser och på sockenpräster, vars levnadsföring föga skiljer sig från allmogens och som därför också finner det naturligt att driva krogverksamhet vid sidan av sin församlingstjänst. Gudstjänsten spelar en viktig roll både som ett socialt forum och som en förmedlande instans i relationen till Gud. Nattvarden tillmäts stor betydelse, och det ansågs självklart att den som hade något otalt med sin nästa skulle avstå från att ta emot sakramentet till dess sämjan var återställd.

Det är ett mångfacetterat folkliv som här tonar fram. Kyrkan stod bokstavligen "mitt i byn" och det religiösa livet var en naturlig del av folks vardag. Någon skarp gräns mellan "profant och heligt" gjordes inte, och prästerna och deras familjer var väl integrerade i det lokala livet. Många av prästerna var födda och uppvuxna i den trakt där de

senare kom att tjänstgöra, och församlingarna hade ett betydande inflytande över prästtillsättningarna. Sockenborna drog sig heller inte för att anmäla präster till domkapitlet då de ansåg att de misskött sig eller handlar orätt, och det kunde också hända att arga församlingsmedlemmar låste en präst ute från sockenkyrkan. Kyrkoledningens agerande utmärks för det mesta av mildhet, inte minst då i relation till försumliga präster, och det krävdes, vilket Malmstedt med förvåning konstaterar, verkligt grova förseelser för att en präst skulle skiljas från sin tjänst. Däremot såg man mera allvarligt på vad som kan karakteriseras som "lek med det heliga". Det kunde här röra sig om barn som lekte bröllop i en kyrka eller som skojade med predikan och sakramentsförvaltningen.

Malmstedt tolkar de ovan relaterade uttrycken för folklig religiös mentalitet som ett indicium på att stormaktstidens svenska kyrkoledning misslyckades i sin strävan att omforma befolkningens religiösa förhållningssätt i enlighet med de reformatoriska idealen. Han beskriver dessa ideal så att sockenborna punktligt skulle infinna sig till och andäktigt delta i söndagens gudstjänster, göra en klar åtskillnad mellan profant och heligt, avstå från profana aktiviteter i kyrkor och på kyrkogårdar, visa vördnad för prästerskapet, vilka genom sin bildning och levnadsföring klart borde skilja sig från sina sockenbor, samt utveckla ett mer personligt gudsförhållande fritt från varje form av helgondyrkan, gärningsfromhet och andra "papistiska" irrläror. Malmstedt ger flera exempel på att sådana katolska trosföreställningar levde kvar bland den svenska allmogem – alltifrån idén om nattvarden som ett offer som det tillkom prästen att frambära på församlingens vägnar till tanken på goda gärningar som medel att åt sig själv eller andra förvärva gudomlig nåd. Den reformatoriska läran om tron allena tycks med andra ord inte ha slagit igenom under denna tid, och

föreställningen om ett mellanstadium (skärselden) mellan döden och den kroppsliga uppståndelsen fortsatte att vara en del av allmogens religiösa tro. I de fall befolkningen övertagit reformatoriskt tankegods har detta, menar Malmstedt, skett genom en omtolkning som gjorde det möjligt att förena eller införliva det med nedärva religiösa föreställningar.

De slutsatser som Malmstedt drar utifrån sin undersökning och som han underbygger ytterligare genom att hänvisa till internationell forskning på området framstår på det hela taget som övertygande. Men det finns en del frågetecken. Detta gäller exempelvis hans påstående att den svenska kyrkoledningen skulle ha inträtt för en klarare skiljelinje mellan heligt och profant. Som stöd för detta anför han åtgärder mot bullrigt och odisciplinerat beteende i kyrkan och på kyrkogården. Vad saken gällde var, som jag ser det, inte ett värn av dessa platsers "helighet", vilket ju som Malmstedt själv antyder går stick i stäv med reformatorisk åskådning, utan helt enkelt en strävan att fostra människor till ett värdigt uppträdande under gudstjänsten och på kyrkogården, att få dem att hålla sig till det femte budet om att "helga" vilodagen och att motverka sådant som från reformatorisk utgångspunkt uppfattades som vidskepligt. Inte heller kan man tolka kyrkoledningens insatser för att skapa en mer distinkt prästroll som ett uttryck för en gränsdragning mellan heligt och profant. På katolskt håll, där prästämbetet hade en sakramental status, kan man iakttä en sådan tendens. I den evangelisk-lutherska diskursen, där prästkallet inte ansågs vara förmer än andra kall, rörde det sig snarast om ett led i en professionaliseringsprocess. Här knöts sakraliteten enbart till Ordet och nådmedlen, inte till förmedlaren.

Ett annat frågetecken gäller Malmstedts dikotomisering av folk och kyrkoledning, vilka i undersökningen framträder som enhetliga kollektiv och som representanter

RECENSIONER

för traditionsförbunden heterodoxi respektive luthersk ortodoxi. Att sockenborna i allmänhet hade en ganska heterodox inställning kan man kanske tas för givet. Men vad är det som säger att de högre kyrkliga dignitärerna alla representerade en enhetlig lutherdom? I kyrkohistoriska arbeten framträder en annan bild. Man kan också fråga sig huruvida dessa höga kyrkomän verkligen förväntade sig att befolkningen skulle uppträda strikt enligt kyrkans normer och regelverk. Läran om arvsynden, vilken starkt betonades i den reformatoriska diskursen, kan här ha bidragit till att dämpa förväntningarna. På samma sätt som den dåtida straffbalken sällan tillämpades i sin fulla stränghet utan i stället fungerade som ett slags normativt riktmärke kan ju också förhållningsreglerna för det religiösa livet ha tjänat som ett ideal snarare än som en absolut norm. I förmoderna samhällen har glappet mellan norm och verklighet som bekant ofta varit tämligen stort. Med det något ensidiga konfliktperspektiv som Malmstedt anlägger kan man vidare fråga sig om avståndet i just detta fall verkligen var så stort som hans undersökning ger vid handen.

Det sista frågetecknet rör forskningsläget. Malmstedt anknuter visserligen till internationell forskning på området, men det rör sig här nästan uteslutande om engelskspråkiga arbeten. De många digra undersökningar om samhälle och religion i tidigmodern tid som framgått inom den omfattande tyska konfessionaliseringsforskningen förbigås, om man bortser från en hänvisning i en bisats, i stort sett helt, och detsamma gäller flera av de arbeten på liknande teman som framkommit vid Historiska institutionen i Lund. Men dessa små anmärkningar påverkar inte helhetsintrycket av Malmstedts undersökning. Hans bok om bondetro och bondeoro är i det stora hela mycket bra och dessutom lättläst och underhållande. I ett avslutande kapitel gör han en framåtblick mot guds-

tjänstlivet under 1700- och 1800-talet, då pietistiska strömningar bidrog till att uppkomsten av ett fromhetsliv i överensstämmelse med reformationstidens ideal. Men när denna process var slutförd var den kristna religionen inte längre fundamentet för samhällets normativa ordning utan ett uttryck för individens fria val och hade därmed en helt annan funktion än den haft under 1600-talet.

Yvonne Maria Werner

Saving the Child. Regional, cultural and social aspects of the infant mortality decline in Iceland, 1770–1920.

Ólöf Gardarsdóttir

Umeå: Umeå universitet 2002, 286 s.

SAVING THE CHILD INGÅR i ett nordiskt projekt om nedgången i spädbarnsdödligheten i de nordiska länderna under perioden 1750–1950. Det nordiska projektet är en del i ett större europeiskt projekt som organiserats i samarbete med UNICEF. I det nordiska såväl som i det europeiska paraplyprojektet utgår man från att nedgången i spädbarnsdödligheten var en huvudfaktor bakom den moderna välfärdsstatens uppkomst. Därmed kan denna isländska historisk-demografiska studie även ha samtidsrelevans och hjälpa till att sprida ljus över vilka faktorer som haft och eventuellt fortfarande har relevans för spädbarns överlevnad i fattiga delar av världen.

Avhandlingen behandlar spädbarnsdödligheten på Island under perioden 1770–1920, dock med betoning på perioden efter 1820. Island, som utgjorde en perifer del i det danska kungariket, uppvisade en iögonfallande och anmärkningsvärt hög spädbarnsdödlighet. I början av 1800-talet var spädbarnsdödligheten visserligen fortfarande hög i alla europeiska länder men de isländska dödstaten var avsevärt högre än i andra europeiska länder med undan-

tag av några få regioner i Central- och Nordeuropa. Det gemensamma kännetecknet för Island och de andra regionerna med exceptionellt hög spädbarnsdödlighet var att mödrarna här avstod från att amma spädbarnen. Men Island utmärkte sig också genom en tidig och snabb nedgång i spädbarnsdödligheten som kom att överträffade utvecklingen i alla andra europeiska länder/regioner. I början av 1900-talet var spädbarnsdödlighetstalet istället bland de lägsta i världen.

Hur kunde Island som var ett glest befolkat ruralt samhälle där majoriteten av befolkningen levde under relativt goda omständigheter med ett mildt klimat ha en högre spädbarnsdödlighet än den samtida slumbefolkningen i Europas städer? Vad förorsakade den höga spädbarnsdödligheten och vad fick utvecklingen att vända? Dessa är avhandlingens huvudfrågor.

Ólöf Gardarsdóttir finner två förklaringsfaktorer bakom den höga spädbarnsdödligheten på Island. Den första, som var av sekundär betydelse, var att Island på grund av sin avskildhet drabbades särskilt hårt av epidemier som i oregelbundna intervaller nådde ön med 30 till 40 års mellanrum. Genom de långa intervallerna hann befolkningen inte få någon immunitet och mödrar överförde därför inte något skydd mot epidemier som t ex mässling till sina barn. Epidemiernas omfattning och betydelse minskar dock efter 1850-talet, vilket påverkade spädbarnsöverlevnaden positivt.

Den andra faktorn, den som medförde att spädbarnsdödligheten även mellan epidemiernas toppar låg på en hög nivå, var den kulturella sedvanan att inte amma. Om man rensar bort de toppar epidemierna förorsakade får man en bas för spädbarnsdödligheten på omkring 250 per 1000 födda. Sedvänjan att avstå från amning blir således den primära förklaringsfaktorn bakom den höga spädbarnsdödligheten i denna undersökning.

Barnadödligheten var alltså både hög

och fluktuerande. På 1840-talet fluktuerade spädbarnsdödligheten mellan 240 och 660 per 1000 födda. Överlevnaden förbättrades dock markant framför allt från 1870-talet. I början av 1900-talet var spädbarnsdödligheten precis över 100 per 1000 födda och 1930 var dödligheten för barn under de första fem levnadsåren endast 44 per 1000 födda.

Om förklaringen främst står att finna i sättet att föda upp barnen, varför utvecklades och vidmakthölls ett system med artificiell uppfostran just på Island? Och vad krävdes för att en förändring i de kulturella föreställningarna kring spädbarnsuppfödning skulle äga rum? Vilka var aktörerna som arbetade för förändring. Varifrån kom impulserna?

Detta är en demografisk studie och som väntat upptar genomgång av statistik, siffror och tabeller huvuddelen av textmassan. Avhandlingen är ambitiöst upplagd och innehåller en detaljerad jämförelse mellan tre regioner på Island. Variationer i dödligheten analyseras i detalj och en rad olika förklaringsfaktorer prövas. Men huvudhypotesen att den höga spädbarnsdödligheten och förändringar i denna främst var kulturbetingad står fast. Avhandlingen innehåller följaktligen även en analys av kulturella uppfattningar kring amning och spädbarnsuppfödning som Gardarsdóttir återfinner i samtida berättande källor. De omfattande och detaljerade kvantitativa analyserna av dödligheten tjänar till att underbygga och bevisa omfattningen och betydelsen av dessa kulturella uppfattningar. Regionala variationer i de kulturella föreställningarna ledde till regionala skillnader i spädbarnsdödlighetens omfattning. Belägg för kulturella föreställningar kopplas samman med statistiken över spädbarnsdödlighet så att siffror och berättelser ömsesidigt bidrar till att förklara varandra och skapa bilden av 1800-talets och det tidiga 1900-talets spädbarnsvård på Island och dess konsekvenser.

En dansk läkare som sändes till Island i

RECESSIONER

mitten på 1800-talet gjorde följande iakttagelse om spädbarnens kosthåll:

The child is fed from birth with the strongest milk that is to be had, sometimes even mixed with cream ... The milk is very rarely mixed with water, nor are children fed on whey. That is to say, Icelanders believe that diluted milk weakens the child. In a few places, the child is given sacramental wine for the first few days. In one place I saw that the infant was given sour milk, which was left in the butter churn ... The milk is sucked through this instrument from the so-called ... skur, a vessel made of wood, but there it turns sour immediately, as these containers are never kept clean..

Denne läkare, Peter Schleisner, hävdade att med tanke på hur nyfödda barn vårdades på Island var det inte alls förvånande att 300 av 1000 barn dog under första levnadsåret. Det förvånande var snarare att så många överlevde.

Gardarsdóttir uppfattar valet att inte amma som en kulturell sedvana. Enligt tidigare forskning skulle amning ha varit vanligt förekommande på Island fram till 1400-talet då demografiska förhållanden ledde till att artificiell uppfödning av spädbarn slog igenom. När vanan väl var befäst kom den att uppfattas som självklar och som det korrekta sättet att dra försorg om spädbarn. Kulturella sedvänjor är svåra att bryta. För den isländska befolkningen utgjorde husdjuren och avkastningen från djuren de värdefullaste resurserna. Föräldrar gav av sina bästa tillgångar till det nyfödda barnet för att försäkra sig om dess fortlevnad. Det helgade vinet som man gav det nyfödda barnet i exemplet ovan tyder också på samma sak. Befolkningen månade om barnen även om resultatet av omsorgen ofta blev dess motsats.

I vissa regioner förekom också bruket att barnmorskan tog med sig det nyfödda barnet hem efter förlossningen. Spädbarnet

gavs komjölk utspädd med kokt vatten. Efter några veckor lämnades barnet tillbaka till modern tillsammans med en difflaska och en uppsättning nya kläder donerade av barnmorskan. Detta gällde främst vid förlossningar i fattiga familjer med stora barnaskaror.

Varför höll man fast vid artificiell uppfödning av spädbarn? Säg man inte de negativa effekterna? Island var en gles befolkad ö och människor var vana vid att spädbarn dog. Späd ålder sågs som en anledning till att man dog, precis som hög ålder. På de ställen där männen under långa tider var ute och fiskade lämnades hustrun ensam kvar att sköta det tunga utarbetet på gården. Kanske tog halvstora syskon och äldre släktingar hand om spädbarnsskötseln. Gardarsdóttir menar också att det speciella klimatet på Island med blåsig, kallt och fuktigt väder i kombination med att kvinnorna skötte utesysslor i männens frånvaro kan ha förorsakat mjölkstockning och andra amningsproblem i högre grad på Island än på andra platser. Men sådana bakomliggande faktorer är inte föremål för undersökning i denna avhandling som istället har fokus riktat mot värdesystem och aktörskap.

Under 1870-talet kom en markant nedgång i spädbarnsdödligheten. Gardarsdóttir slår fast att spädbarnsdödligheten inte kan relateras till ekonomiska förändringar eller förändringar i infrastrukturen. Efter hand omvandlades visserligen det isländska samhället men nedgången i spädbarnsdödligheten kom tidigare. En viss förklaring ser Gardarsdóttir i sekulariseringen som bidrog till att mödrar fick en mindre fatalistisk inställning till liv och död och därmed började uppfatta sig själva som viktiga för sina barns överlevnadsmöjligheter. Författaren spårar även ett positivt samband mellan mödrarnas läskunnighet och låga dödstal. Från att ha haft enbart religiös betydelse kom läskunnigheten att öppna för kunskapsinhämtning av annat

slag. Från 1800-talets mitt producerades böcker på isländska om spädbarnsvård som riktade sig direkt till mödrar och som förespråkade amning. Undersökningen visar att vanan att amma spreds snabbast i områden med hög läskunnighet. I områden med hög läskunnighet var dessutom barnmorskorna bäst utbildade.

Amningsvanorna ses som en kulturell och avgörande faktor för spädbarnsdödlighetens omfattning på Island. Gardarsdóttir betonar barnmorskornas roll för denna kulturella sedvänjas omformning. Barnmorskorna blev de aktörer som kom att föra ut nya kunskaper om spädbarnsvård och aktivt uppmuntra till amning. För detta krävdes både att barnmorskorna ökade i antal och att de fick adekvat utbildning. Initialt var även barnmorskorna representanter för den kulturella sedvänjan att föda upp spädbarn med artificiell föda. Från mitten av 1800-talet började barnmorskor däremot användas systematiskt till att propagera för amning. Det tog tid för såväl barnmorskor som för mödrar att bli övertygade om amningens fördelar och en äldre generation barnmorskor som växt upp och arbetat i den äldre traditionen behövde successivt ersättas med nya skolade för att ett nytt synsätt skulle få genomslag. Under 1850-talet utökades barnmorskornas utbildningstid från tre veckor till tre månader. 1912 förlängdes utbildningen till sex månader och 1924 till nio månader.

Barnmorskan hade direkt kontakt med gravida kvinnor och efter förlossningen stannade hon ofta kvar under några dagar för att hjälpa modern. Här fanns utmärkta möjligheter att överföra kunskaper om spädbarnsvård och amning. Antalet barnmorskor ökade också högst radikalt: från 13 år 1800 till 76 år 1875 och till 195 år 1930. I början av 1900-talet var amningen tämligen utbredd på Island men nu kom även effekterna av förbättrad hygien vid hanteringen av livsmedel och en förändrad infrastruktur att spela in.

Systemet att utnyttja barnmorskorna för att sprida information om amning användes betydligt tidigare av myndigheterna i Sverige, redan under andra hälften av 1700-talet. Och detta med framgång. På Island skulle det alltså dröja till 1840-talet innan man började tillämpa samma metod. Samverkan mellan utbildade barnmorskor och en läskunnig allmänhet var sannolikt nyckeln till spädbarnens ökade överlevnad i de nordiska länderna.

I *Saving the Child* kopplar Ólöf Gardarsdóttir samman mjuka data om kulturella föreställningar och folkliga, kvinnliga sedvänjor med *hard facts* i form av detaljerade analyser av dödsstatistik. Även om studiet av folkliga kulturella uttryck alltid haft ett utrymme inom socialhistoria och även inom den speciella del som den historiska demografin utgör, är betoningen på kulturella sedvänjor som förklaringsfaktor ovanligt stark i denna avhandling om spädbarnsdödligheten på Island. Kulturen ses inte som en följd av materiella eller ekonomiska faktorer utan det är kulturen i sig själv som är den grundläggande och avgörande faktorn för liv och död och därigenom för befolkningstillväxten och på sikt för välfärden. Kulturen blir, vilket väl kan beskrivas som en generell tendens i dagens historiska forskning, den mest grundläggande faktorn eller nivån, som får förklarar de övriga. Detta gör förstas inte avhandlingen mindre intressant.

Marie Lindstedt Cronberg

Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd

Ella Johansson, red.

Lund: Nordic Academic Press 2002, 272 s.

TVÅ AFFÄRER, POST OCH KAFÉ fanns det i byn runt 1930. Nu är det anslagstavlan som utgör centrum. Byn är Ängersjö i Härjedalens kommun. I hela gamla Äng-

RECENSIONER

ersjö socken bor nu ett nittiotal personer kvar och i själva byn endast ett fyrtiotal. De flesta är pensionärer. Vad finns det för framtid för Ängersjö och andra gamla socknar i Norrlands inland? Ur den frågan föddes ett av Sveriges större humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningsprojekt, *Flexibilitet som tradition. Kulturmönster och näringar i norrländsk skogsbygd under 1000 år*, vänligen bara kallat *Ängersjöprojektet*. Det har börjat avsåtta resultat och ett antal uppsatser har publicerats i antologin *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*.

Här handlar det om de långa linjernas historia. Hypotesen är att människorna i det norrländska inlandet, präglad av den boreala skogen och de magra odlingsjordarna, alltid varit beroende av mångsyssleri för att överleva. Jakten, fisket, boskapens skogsbete, järnframställningen, svedjan och skogen har varit deras alternativ till det i södra Sverige vanligare åkerbruket. Det extensiva bruket av landskapets resurser har gett andra sociala mönster än i södra Sverige. Det var arbetskraft och inte expansionsutrymme som var den knappa resursen. Det skapade mer egalitära förhållanden där arbete snarare än ägande gav rikedom och status. Den som behandlades illa kunde alltid bryta upp och ge sig iväg ut på skogen för att klara sig själv. Arbetskraftens betydelse har också gynnat kvinnorna som haft en mer självständig ställning. På samma sätt gynnades det kollektiva nyttjandet av naturens resurser i skogsavverkning, fåboddrift, slätter, kvarnar och fasta fiskfångstanläggningar. Den spännande fråga Ängersjöprojektet ställer är hur detta tusenåriga mångsyssleri och det extensiva naturutnyttjandets sociala relationer kan spåras i ett särpräglat förhållande till det mentala landskapet – människors föreställningar om plats, rum och rörelse. Svaret ska sökas i de nio kapitler av företrädare för åtta olika discipliner som finns i boken.

Socialantropologen Ann-Kristin Ekman

låter Ängersjöborna rita mentala kartor över sin by där alla utom två tar med Folkets hus. Knappast några tar med de två områden som, förutom Folkets hus, i hög grad präglar byns sociala liv: det nybyggda skogsmuséet – ”kojbyn” – där turister och sommarboende släpps in på fester och den urgamla fåbodvallen – ”Öjingsvallen” – som reserveras för bybornas eget umgänge, för de som är bybor – ”byssbor”. De symboliserar därigenom på olika sätt byns historia och lokala identitet – den ena utåt, den andra inåt.

Elisabeth Wennnersten, kulturgeograf, analyserar ingående Ängersjös bebyggelsehistoria i jämförelse med Säljesta by i Järvsö socken. Det är ”skogens by” mot ”odlingsbygdens by”. Det resultat som anknyter till huvudfrågeställningen är att förhållandena i Ängersjö verkligen var mer egalitära med mindre andel torpare och endast skattebönder gentemot Säljesta med större andel torpare och relativt stor andel landbönder. Det kan förefalla paradoxalt att Ängersjö samtidigt nästan hade uttömt uppodlingsmöjligheterna medan Säljesta hade gott om odlingsbar mark kvar. En tolkning är dock att just detta tillät ett mer utvecklat torpsystem. Det ställer då den mer komplexa frågan om samspelet mellan naturresurser och maktförhållanden. Tydligt kontrollerade Säljestabönderna – och deras herrar – utmarksresurserna i högre utsträckning är Ängersjöborna.

I en tvärvetenskaplig studie visar fem arkeologer och vegetationshistoriker – Ulf Segerström, Marie Emanuelsson, Eva Svensson, Jan-Erik Wallin och Fredrik Sandberg – hur områden i Bergslagen har en odlingshistoria som bryter mot den som annars anses gängse, med nedgången under senmedeltiden. Tvärtom ser de i sina undersökningsområden i Ludvikatrakten en ökning av odlingen, bland annat som en följd av mer svedjande. Detta ökar åtminstone fram till 1600-talet. Författarna ställer frågan om detta annorlunda möns-

ter av odlingsexpansion beror på Bergslagens säregna förhållanden och hur det i så fall hänger ihop med svedjandets betydelse. Var det en anpassning till speciella landskapsförhållandena eller en medveten strategi där svedjandet fungerade som förkolning av veden? I paleoekologen Hanna Karlssons artikel kopplas Ängersjö till resultat från Bergslagen när hon visar att fåbodväsendet, en förutsättning för den boskapskötsel som försåg Bergslagen med kreatur, har en betydligt längre historia än vad som varit känt i området. Vegetationshistorien visar hur komplext och varierat det hittills alltför litet undersökta utmarksbruket var. En annan av dessa utmarksringar var den tidiga järnframställningen där arkeologen Ylva Stenqvist-Millde utifrån det historiska vägnätets sträckning ställer frågan om detta hade samband med det samtida fåbodväsendet. Hennes resultat så här långt pekar inte i den riktningen.

I bokens senare del behandlas vad som skulle kunna kallas en kamp om rummet. Historikern Maria Wallenberg Bondesson pekar på hur det sena 1700-talets väckelse i området inte bara handlade om själens frälsning, utan också innebar en utmaning mot den lokala överhetens försök att kontrollera drängar och pigors arbetsvandringar. Den trosgemenskap som de väckta representerade lade grunden för en alternativ offentlighet, där hemmen blev platsen både för möten och för integration av den främmande arbetskraften. Denna hemmens betydelse som offentlighet för etnologen Ella Johansson vidare i sin artikel om livet på gården Halla i Ängersjö, väl dokumenterad vid mitten av 1920-talet genom en dagbok förd av kvinnorna i huset. Det var det stora norrländska köket som alltid stod öppet för både bekanta och främmande. På populära gårdar kunde det vara fullt i köket på kvällarna med folk från när och fjärran som drack kaffe, pratade och spelade kort. Ella Johansson ser det offentliga norrländska köket som en motsvarighet till

Medelhavskulturens kaféliv, dock med skillnaden att kvinnorna också var närvarande. Denna koppling till hemmet var inte bara positiv för kvinnorna, eftersom männen hade tillgång till flera frizoner där de kunde undandra sig offentligheten för vila och festande. Därav ett sarkastiskt yttrande av dagbokens kvinnliga författare att männen var ”mer på byn än hemma”.

Dragkampen om rummet står också i centrum för de bidrag som behandlar de juridiska konsekvenserna av att skogen drogs in i den industriella skogsexploateringen under slutet av 1800-talet. Ekonomihistorikern Anna Eriksson-Treuter och historikern Bo Persson undersöker vad det innebar att skogsmarken delades upp mellan staten och bönderna i Norrland, den sk avvittringen. Från början fanns en oro för att de traditionella rättigheterna till skogsbete och slätter och det samfällda bruket av skog skulle avskaffas, vilket avspeglades i avtalen med de skogsbolag som samtidigt köpte avverkningsrätter till skogen. Det var först med kraftigt stigande efterfrågan på timmer som böndernas intresse för virkeshantering började öka. I de rättsprocesser om avverkningsrätter och försäljning av skog, som då följde mellan skogsbolag och hemmansägare, etablerades den moderna äganderätten.

Det var i kraft av denna äganderätt som bolagen och flottningföreningarna sedan på 1900-talet kunde få länsstyrelserna att fridlysa skogarna kring flottlederna, när det blev konflikt mellan flottare och strejkbrytare. Ekonomihistorikern Kristian Falk har undersökt hur framförallt syndikalisterna motarbetades på det sättet. Här visar sig det traditionella rörelseutrymmet i landskapet starkt begränsat av de som hade makt över skogsexploateringen. Argument för att de brukat en av gammal hävd alltid använd skogsväg, framfördes av de åtalade. Men både bötes- och fängelsestraff användes för att kringskära de strejkandes rent fysiska rörelser i landskapet.

RECENSIONER

Periferins landskap innehåller flera intressanta bidrag till den nya forskningen om utmarksbruk och människors upplevelser av landskapet. Men huvudintrycket är att det blir lite för spretigt för att kunna relateras till projektets huvudfrågor. Att syntesen ofta är den svaga punkten i de större tvär- och mångvetenskapliga projekt kring människor och landskap, som gjorts de senaste decennierna, är nog ingen hemlighet. Det hindrar inte att en gemensam undersökning, som den som redovisas i *Periferins landskap*, ger nya perspektiv och ställer nya intressanta frågor. Säkert kommer Ångersjöprojektet att avkasta mer i den vägen innan det avslutas, förhoppningsvis med en sammanhållen presentation av resultaten. Det vore inte fel att i den också ställa den fråga som svävar över hela projektet: Vad var de nuvarande Ångersjöbornas intentioner med att ta initiativ till projektet? Kulturav som överlevnadsstrategi?

Per Eliasson

Om krigets förutsättningar. Den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808–1809

Martin Hårdstedt

Umeå: Skrifter från institutionen för historiska studier 3, Umeå universitet

”EN ARMÉ MARSCHERAR på sin mage.” Detta välkända citat brukar tillskrivas Napoleon, vars era också är avhandlingens. Att underhållet alltid spelat en avgörande roll för krigföringen genom tiderna är en erkänd sanning som trots detta inte beaktats i särskilt hög grad inom den militärhistoriska forskningen.

I framställningar av Finska kriget 1808–1809 har som orsaker till det svenska nederlaget anförts brister i ledningen och organisationen i allmänhet. Att operations-

området var svårbemästrat ur underhållsynpunkt har ofta konstaterats i allmänna ordalag men inte gjorts till föremål för en djupare analys. Koncentrationen på själva krigshändelserna dominerade länge den militärhistoriska forskningen. Martin Hårdstedt är en uttalad representant för den nya inriktning inom militärhistorien som internationellt benämnes War and Society –Krigsmakt och samhälle. Inom denna vidgas synsättet till att även undersöka krigsmakternas förhållande till det civila samhället för att därmed söka få en helhetsbild av krigets förutsättningar och en mera nyanserad förklaring till utgången av de väpnade konflikterna.

Hårdstedts undersökning begränsas till arméernas underhåll vad gäller proviant och foder samt transporter. Den moderna termen logistik innefattar allt som gör det möjligt för en krigsmakt, att föra krig, det vill säga även sjukvård, ammunition etc. De faktorer som undersöks är också de som involverade det civila samhället, något som inte var fallet med exempelvis försörjningen med ammunition.

Kriget mellan Sverige och Ryssland 1808–1809 hängde intimt samman med de storpolitiska förändringar som följde av napoleonkrigen. 1807 hade Napoleons Frankrike besegrat Österrike och Preussen och Ryssland tvingades till fred i Tilsit. Uppgårelsen innebar att Ryssland fick fria händer att agera i Östersjöområdet. I februari 1808 anfölls Finland av ryska trupper. I mars följde en dansk krigsförklaring med hot om en invasion av Skåne och Västsverige. Något anfall mot Skåne ägde aldrig rum och det kom endast till mindre sammanstötningar längs norska gränsen men dessa hot band stora svenska styrkor i söder och väster, styrkor som skulle behövs i Finland. I enlighet med den svenska försvarsplanen drog sig huvuddelen av armén i Finland norrut mot Uleåborg och kvarlämnade endast garnisoner i Sveaborg och Svartholms fästning. När våren kom

skulle, enligt planen, en kombination av landstigningar i södra Finland och huvudarméns anfall norrifrån tvinga ut ryssarna ur landet. Denna plan omintetgjordes i maj då Sveaborg kapitulerade med en stor del av den där förlagda skärgårdsflottan. Trots detta inledde den svenska huvudarmén en offensiv norrifrån men trots vissa framgångar vände kriget i augusti till rysk fördel och i november 1808 ingicks ett stilstånd. Hela Finland var därmed i ryska händer. Kriget fortsatte i mars 1809 då ryska trupper inledde operationer mot Åland, Umeå och över Torneå mot Kalix. Samtidigt ägde statskuppen mot Gustaf IV Adolf rum i Stockholm. Under våren och sommaren 1809 ockuperades Västerbotten av ryska trupper. Fredsförhandlingar inleddes i augusti 1809 och slutade med freden i Fredrikshamn i september vilken innebar att Sverige avträdde allt land öster om Torne och Muonio älvar vilket innebar en tredjedel av territoriet och en fjärdedel av befolkningen.

Norra Sverige och Finland var inte områden som ägnade sig att föra krig med större styrkor. De lokala resurserna var helt enkelt för begränsade. Klimatet gör också att vägnätet vid den tiden var ofarbart under stora delar av året. Förnödenheter måste föras in till området och planer för detta fanns både i Stockholm och S:t Petersburg. Hårdstedt pekar dock på stora skillnader mellan den svenska och ryska underhållsorganisationen, skillnader som han menar förklarar en stor del av händelseförloppet.

Det svenska underhållet var till synes mera välorganiserat än det ryska. Varje armé hade ett generalkommissariat med ansvar för underhållet. Soldaterna skulle försörjas genom ett system med militärt administrerade magasin. Detta ledde emellertid till mindre flexibilitet då förbindelserna med magasinerna blev avgörande för operationerna.

Det ryska systemet byggde på att varje regementschef ansvarade för sitt underhåll.

Soldaterna var sedan indelade i koklag, så kallade arteller, där soldaterna gemensamt delade på mat, avlöning och krigsbyten. I förening med de ryska soldaternas större krigsvana och därmed förvärvat improvisationsförmåga gav detta system en större möjlighet till operativ rörlighet.

Hårdstedt menar att genom bundenheten till magasin som inte kunde flyttas i den takt som operationerna krävde begränsades den svenska arméns möjligheter till offensiv på ett avgörande sätt. Där tidigare forskning alltför ensidigt pekat på faktorer som oenighet och bristande vilja hos den svenska militära ledningen visar denna avhandling hur den bristande förmågan till offensivt uppträdande till stora delar kan förklaras med underhållssystemet. Man kunde helt enkelt inte marschera iväg från brödet. Ryssarna å sin sida visade en större förmåga att leva av det område där de för tillfället befann sig. Detta visade sig särskilt i Västerbotten 1809 då ryssarna lyckades underhålla 5 000 man i ett område som av den svenska ledningen utrymtes just på grund av underhållssvårigheterna.

De grundläggande varorna i underhållet var brödet till soldaterna och höet till hästarna. En analys av proviantstaterna visar att minst 70 procent av soldaternas kaloritillskott kom från spannmål. Hårdstedt visar att malning och brödbakning till absolut största delen utfördes av lokalbefolkningen inom krigsområdet. Detta är ett viktigt resultat som visar på det starka beroendet av de lokala resurserna för krigföringen. Även om tillgången på varor i de svenska magasinerna tidtals var god skulle dessa transporterats ut till förbanden och dessa transporter var den verkligt svaga länken i systemet. Transporterna skulle utföras av bönderna inom ramen för skjuts-systemet. Ansvariga för detta var den civila länsadministrationen som på detta sätt kom att spela en nyckelroll inom krigföringen då militären saknade egna transportresurser.

RECENSIONER

I sin undersökning pekar Hårdstedt ut kronofogdarna som de viktigaste aktörerna inom underhållsystemet. Dessa ämbetsmän hade direktkontakt med befolkningen och därmed ansvaret för att de militära kraven – via landshövdingen – nådde fram och utfördes. Kronofogdarna hade vid sidan av ansvaret för att skjutssystemet fungerade ofta ansvaret för magasin inom sitt fögderi. De kronofogdarna underställde länsmännen hade det direkta ansvaret för vägar och broar, något som i krigstid ställde mycket högre krav än normalt. I avhandlingen visar författaren på ett mycket klargörande sätt den civila förvaltningsapparaten synnerliga betydelse för krigföringen och hur de civila ämbetsmännen hade en besvärlig balansgång mellan militärens krav och omsorgen om de människor vars intressen man var satt att skydda. En person som särskilt lyftes fram i avhandlingen är landshövdingen i Västerbotten Pehr Adam Stromberg. Denne kom vid flera tillfällen i konflikt med den militära ledningen som anklagade honom för att inte agera med tillräcklig kraft för att få fram vad armén ansåg sig behöva. Stromberg å sin sida hävdade sina dubbla lojaliteter och sin rätt att avgöra vad som var praktiskt möjligt. En slutsats i avhandlingen är att förmågan till samarbete med den civila förvaltningen var av avgörande betydelse för både den svenska och den ryska armén. För en bedömning av ett krigs förutsättningar under den förindustriella epoken är det därför nödvändigt att beakta denna förvaltnings förutsättningar. Avhandlingen visar på ett övertygande sätt riktigheten i ett sådant påstående.

I avhandlingen ägnas även särskilda avsnitt bönderna och städernas befolkning och den roll de spelade för krigföringen. Bönderna hade en tung börda genom att tvingas till skjuts, malning och bakning. Hästarna slet hårt och värst drabbades de som bodde nära landsvägarna. I avhandlingen hävdas att bönderna i stort sett fann

sig i situationen men det förekom naturligtvis obstruktion och även enstaka fall av väpnat motstånd. I Finland som ryssarna avsåg att behålla försökte man konsekvent att vinna befolkningens förtroende bland annat genom att ersätta skador som den ryska armén orsakat. Undersökningen av städerna visar den viktiga roll köpmännen spelade för försörjningen med varor, framför allt det viktiga saltet. Förutom detta svarade städernas fartyg för en stor del av sjötransporterna. Några storköpmän skaffade sig närmast en monopolställning vad gäller vissa varor men om de verkligen gjorde några egentliga vinster på kriget menar Hårdstedt sig inte kunna visa.

Avhandlingen anlägger ett i många avseenden nytt och fruktbart perspektiv på studiet av krig under den förindustriella epoken. Detta leder förhoppningsvis till att fler konflikter blir föremål för nya studier där orsakssammanhangen får en mera nyanserad förklaring.

Göran Larsson

Polska niepodległa wobec Skandynawii 1918–1939 (Oavhängiga Polens relationer med Skandinavien 1918–1939)

Pawel Jaworski

Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego 2001, 289 s.

DEN UNGE FÖRFATTAREN Pawel Jaworski, nyligen gästforskare vid Östeuropeiska institutionen i Uppsala, är trogen den nordiska inriktningen hos sin *alma mater*, före detta polska universitet i Lviv. Det valda ämnet har redan varit bearbetat av en rad kända polska historiker, nämligen W. Czaplinski från samma universitet, T. Cieslak, B. Piotrowski, Z. Cieselski och inte minst J. Szymanski som bistått författaren med värdefull kritik. Jaworski övertog både deras problematik och deras koncentration på hemlandets politik gende-

mot sina skandinaviska grannar. Inte heller slutsatserna skiljer sig i grunden från föregångarnas, till exempel från kommunisttidens inflytelserika Tadeusz Cieslak. Obestridligt är författaren överlägsen med hänsyn till den arkivaliska förankringen – Jaworski har samlat sitt primära material i sex polska arkivinstitutioner. Därför verkar Jaworskis verk att vara en vetenskaplig framgång, en glädjande händelse i Polens snabbt växande nordistik. Detta blir alldeles klart när man har jämfört bokens viktigaste första – politiska – del (s.15–107) med till exempel Cieslaks välkända artikel i samma ämne (i antologin *Przyjaznie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918–1939*, Wrocław m.fl. 1977, s. 57–83).

Genom att inskränka sig till den egentliga Skandinavien (det vill säga Sverige, Danmark, Norge) och avstå från de närmare, dock kontroversiella polsk-finska relationerna och från den östbaltiska randstatsproblematiken vinner författaren utrymme för sitt egentliga ämne. Samma syfte uppnås genom att Jaworskis genomgång inleds – i motsats till Cieslak – efter första världskrigets slut. Framställningen blir därför mycket utförligare. Relationerna med Danmark tas upp för första gången sedan Chaplinskis översiktsverk. Jämte regeringars politik presenteras den rikt nyanserade polska opinionen i form av 42 tidningar och tidskrifter valda utifrån deras representativitet. Dessa utnyttjas systematiskt, och de dåtida polska journalisternas röster ger boken färg och ljud. Luckorna i Cieslaks framställning har blivit fyllda, och den återfödda polska republikens skandinaviska politik har fått en nästan fullständig täckning. Nyktert fastslår Jaworski i sin engelska sammanfattning, att samtliga polska samarbetsförsök med de skandinaviska staterna misslyckats (s.283).

Både Polen och den skandinaviska trion hade försummat att förbereda sig militärt och diplomatiskt mot den uppenbart

kommande nazistiska aggressionen. Polen satsade på den franska alliansen, nordborna på sin isolerad neutralitet. Båge sidor räknade fel. Det svenska undantaget ändrar inte den allmänna bilden. Att Polen betalade för missräkningen ett med avstånd högre pris, hör till landets hela nyare historia. Den polska publiken kan knappast kräva att författaren skall löpa linan ut och fastslå, att hans kära land var klämt mellan samtidshistoriens två värsta förbrytare (Stalins gemena polska linje före augusti 1939 uppdagades först under *glasnost*) och därmed var dömt att åter gå under. Tyvärr är författaren ytterst färdig när det gäller Sovjetunionens och de övriga stormakternas politik gentemot Polen. Verket påminner därför ibland om en teaterpjäs utan huvudaktörer.

De politiska relationerna framställs i naturlig tidsföljd: en komplicerad början 1918–1924 (i boken felaktigt förlängt till och med 1926), det svensk-polska grälet vid valet till Nationernas Förbunds råd i 1926, ”förhållandenas stagnation 1926–1934”, närmandeförsök under den ”europiska destabiliseringen 1934–1936”, ”hövlighetsbesökens år” 1936–1938 samt läget inför andra världskrigets utbrott. De tragiska sommarmånaderna 1939 belyses på endast tre sidor: läsaren får ingen information om den nordiska (diplomatiska och offentliga) inställningen till Josef Becks sista räddningsförsök.

I den andra näringspolitiska delen knyts enskilda år till dåtida aktuella problem. Efter beskrivningen av de första handelskonakterna och avtal ägnas ett större utrymme åt den polska stenkolexporten, åt det maritima samarbetet och världskrisens inverkan på relationerna samt Ivar Kreugers polska aktiviteter och de skandinaviska investeringarna i Polen. Med hänsyn till ekonomihistorikern Szymanskis böcker syns den ekonomiska delens svenska sidor vara mindre självständiga än det diplomatiska avsnittet och inte minst bokens tredje del –

RECESSIONER

”Den skandinaviska kulturens problem i Polen” (s. 203–267). Mest innovativt syns här vara ett kapitel tillägnat den polska ”besattheten” av den skandinaviska landsbygden. Begeistringen var dock inte den första i sitt slag: även tsartidens ryssar gjorde talrika vallfarter till böndernas ”förlovade länder” i norr.

Efterkrigstida polska nordistik har fått en kulturologisk slagsida. Respektive studiers antal växer ständigt, varför författaren har haft möjlighet att stödja sig på en stor andrahandslitteratur. Den kulturella problematiken har belysts systematiskt, ej plockvist, tematiskt, ej kronologiskt. Läsaren blir förtrogen med både myndigheternas och sociala organisationers verksamhet, med spridningen av den skandinaviska vitterheten (skönlitteraturen) i Polen, med kontakterna inom konsten, musikaliska påverkningar, filmvisningar. Ett särskilt värde har de sista kapitlen, vilka behandlar folkhögskolornas spridning i Polen och de skandinaviska inflytelserna inom den fysiska uppfostran (hit hör självklart även idrottskontakterna).

Recensentens kritik gäller författarens behandling av forna och nutida polska studier om Skandinavien. Orättvist betecknas i bokens inledning de polsk-skandinaviska förhållanden som för lite utforskade i själva Polen (s. 7). Utan att påtvinga recensentens egna historiografiska uppsatser (1971 på ryska o.a.) rekommenderas här B. Piotrowskis stora översikt i *Polish Western Affairs* (vol. XVIII, nr 2, 1977, s. 313–329) och en annan av Z. Cieselski i den i Gdansk utgivna *Studia Scandinavica* (1996, s. 7–29). Vidare kan Jaworski klandras för missaktning av den efterkrigstida svenska och danska *Polonica*. De välkända *Skrifter av seminariet i Polens kultur och historia vid Uppsala universitet* nämns inte. Dess *Acta Sueco-Polonica* innefattar bidrag just om den anmälda bokens ämne, inte minst av författarens egna penna.¹ Den främste svenske polonisten, kulturhistori-

kern Andrzej Uggla förtjänar att uppmärksammas bland annat för sina studier av de polska Strindberg-inscenesättningarna – kulturkontakter som Jaworski förbigått.

Ämnets vidare utforskning kräver ingående studier i de nordiska riksarkiv där diplomatiska handlingarna har haft ett bättre öde än i krigets Polen. De skandinaviska staternas politik och opinionsyttringarna gentemot Polen under mellankrigstiden – så att säga månens omvända sida – är minst lika intressanta. Hur reagerade den nordiska diplomatin respektive fackförbund och pressen på den polska ”svaghets imperialism” (J. Lewandowskis lyckade formulering) 1920 och i 1938? Hur förhöll sig de nordiska fackföreningarna till Pilsudskis majkupp? Jaworski är väl utrustad för den nya uppgiften efter att ha skördat mycket nytt och meningsfullt på ett låt vara väl uppodlad fält.

Aleksander Kan

Noter

- 1 Pawel Jaworski, ”Svenska reaktioner på Jósef Pilsudskis död”, *Acta Sueco-Polonica* nr 8–9 (1999–2000).

Den ryska idén. Min syn på Rysslands historia

Mauno Koivisto

Stockholm: Atlantis 2002, 254 s.

DEN RYSKA IDÉN ÄR EN BOK som är svår att genrebestämma. Den är för det första en kulturhistoria, med syfte att tränga ned i och blottlägga sådana ryska kulturskikt som verkar i *la longue durée*, under sovjetperioden och även i det postsovjetiska nuet. Den är för det andra ett traditionellt översiktsverk över den ryska – och i någon mån även den sovjetiska – historien, kryddat med en mängd fakta och detaljupplysningar om utrikespolitiska äventyr och tsarers karaktärsdrag. För det tredje är boken en personlig uttolkning av huvuddrag

i vad som beskrivs som den ryska idén, med kopplingar till Finland och anekdoter från möten med framstående representanter för denna idé.

Det skall genast sägas att det är i sistnämnda egenskap som boken fungerar bäst. Mauno Koivisto, riksbankschef, finansminister och statsminister i Finland innan han åren 1982–1994 blev landets president, har haft många tillfällen att reflektera över den ryska idén, och bokens värde ligger i hög grad i hans strävan att placera iakttagelser och berättelser från ett långt politiskt liv i ett djupare historiskt sammanhang. Den ryska annorlundaheten, olika starkt framträdande i olika tider, illustreras stundtals mycket väl av Koivistos berättelser om diverse politiska felsteg och diplomatiska övertramp, som har sin resonansbotten i att historien uttolkats på annat sätt och begrepp har fått en annan innebörd i den ryska idén. Stundtals vidgas det rumsliga perspektivet på ett underhållande men ändå distanserat sätt till att omfatta också andra idéer, till exempel den svenska eller den svensk-finska: ”Här i Finland har vi gärna talat om Sverige-Finland när det gäller militära framgångar att vara stolta över. När den svenska armén framstått i mindre ärorikt skimmer har vi föredragit att bara tala om Sverige. Jag minns särskilt ett besök i Österrike... Vi passerade några slottsruiner när vår värd... förklarade att det där var svenskarnas verk. I den situationen hade jag ingen lust att börja tala om Sverige-Finland” (s. 72).

Koivisto saknar förvisso inte förutsättningar att genomföra en mera systematisk kulturhistorisk analys av Ryssland och Sovjetunionen. Han är kunnig i ryska språket, har betydande kunskaper om Rysslands institutionella, politisk-administrativa uppbyggnad och har därtill disputerat i sociologi. Den ryska idén blir emellertid ofta alltför undanlidande för min smak. Ibland tycker man sig skymta den, som när författaren i Per-Arne Bodins och andra

nutida kulturhistorikers sällskap diskuterar vad den östkristet bysantinska tron eller imperieuppbyggnaden har betytt för den ryska och sovjetiska samhälls- och statsutvecklingen, men ofta försvinner idén ur sikte när Koivisto låter redovisningen av ytliga inrikes- och utrikespolitiska evenemang ta överhanden, särskilt som de i hög grad skildras utifrån förrevolutionära ryska historikers perspektiv.

Denna kritik skall dock inte skymma bokens förtjänster, av vilka den största kanske inte är analysen av den ryska idén, utan den inblick i den finska idén som vi får när den speglas i en framstående finsk efterkrigspolitikers temperament. I denna finska idé spelar föreställningar om ryssen som ”den andre” en framträdande roll. Denna tanke framgår mycket tydligt av Koivistos avslutande försök att sammanfatta den ryska idén och att bedöma dess framtida livskraft. Han tror inte mycket på att kapitalismen, demokratin, rättsstaten eller för den delen den rysk-ortodoxa tron har tillräcklig styrka för att fungera som sammanhållande element i denna idé. Betydligt starkare är enligt Koivisto imperietanken, eller geopolitiken:

I det ryska tänkandet anses ett erövrat område vara en del av Ryssland. I den bemärkelsen är även vi här i Finland fortfarande på ryssarnas sida. Den svaghet som vi nu ser i Ryssland är också tillfällig. Ryssarna kommer att försöka förbättra sin situation och de kommer att hitta på ett sätt att stärka den inre ordningen. Ryssland är ett slätland och det kommer att inverka på hur det säkerhetspolitiska tänkandet utformar sig i framtiden (s. 251–252).

Om man till detta lägger hans lite bittra konstaterande (s. 191–192) att Sverige efter 1917 tvekade att erkänna Finlands självständighet och långt in på mellankrigsperioden tvivlade på Finlands – och den

RECENSIONER

baltiska republikernas – politiska mognad, har man sannolikt pekat ut flera av grundpelarna i den finska idén.

Klas-Göran Karlsson

Socialismens sista sommar. Essäer om 1900-talets förhoppningar och sorger

Håkan Blomqvist

Carlssons Bokförlag 2002, 230 s.

DEN FLITIGE SÖDERTÖRNHISTORIKERN Håkan Blomqvist, som tidigare bland annat har givit ut *Gåtan Nils Flyg och nazismen* (1999) och *Socialdemokrat och antisemit? – den dolda historien om Arthur Engberg* (2001), arbetar i *Socialismens sista sommar* i det mindre formatet. I ett trettioal essäer av varierande längd, varav flertalet har varit publicerade i *Internationalen*, behandlar han vitt skilda ämnen som har det gemensamt att de på ett eller annat sätt relaterar till olika varianter av socialismen och hur den – eller snarare de; Blomqvist understryker inledningsvis sin trotskistiska utgångspunkt och att den på avgörande punkter avviker från exempelvis marxism-leninism eller maoism – har kommit till uttryck under 1900-talet. Både svenska och internationella exempel är uppe till behandling. I förstnämnda fall diskuterar Blomqvist bland annat de prostituerade och de kvinnliga arbetarnas situation i slutet av 1800-talet, hungersnöden och revolutionsshotet 1917, den politiska sidan av Dan Anderssons författarskap, Ådalen 31, reaktionerna på boken om Nils Flyg och en betraktelse av Stockholm som svunnen arbetarstad. Bland de internationella, eller snarast europeiska, ämnen som är uppe till behandling märks exempelvis den ryske futuristen Alaxander Rodtjenko och dennes väg ”från banbrytande revolutionär till kylskåpsmagnet”, spartakistupproret och mordet på Rosa Luxemburg, kombinationen av antisemitism och antikommunism,

sammanfattat i begreppet ”judeboljevism”, de muslimska bosnier som kämpade i Waffen-SS under andra världskriget, marshallhjälpen, massakern på algerier i Paris 1961 och missnöjesyttringarna mot de Gaulle i samma stad 1968 samt Moskva-regimens nedslående av protestyttringarna i Ungern 1956 och Tjeckoslovakien 1968.

Blomqvist uttrycker inledningsvis en viss oro över att läsaren måhända kommer att finna att stilbrotten samt blandningen av historiska skildringar och personliga reflexioner är störande. Mångfalden av ämnen är emellertid inte något problem i sig. Förmågan att finna den personliga vinklingen på de stora historiska sammanhangen, att kunna röra sig obehindrat mellan skilda ämnen och mellan smått och stort är den gode essäistens signum. Vad som däremot är mindre lyckat är att det långtifrån är alla bidrag som kan klassas som essäer. I boken finns också personliga funderingar över tillståndet i Sverige, Östtyskland eller Ryssland av idag där kopplingen till såväl socialismen som dess historia blir svag eller tidvis rentav obefintlig. Vidare är flera essäer alltför korta för att göra sina ämnen rättvisa. Det är i de längre kapitlen om Rosa Luxemburg, judeboljevism samt upproren i Ungern och Tjeckoslovakien som Blomqvist är som bäst. Störande är också den stackatoaktiga prosa som utmärker flera av essäerna, vilka hade kunnat förbättras med en tämligen begränsad språklig och innehållslig redigering.

Att utgångspunkten är ”kritisk vänster” behöver enligt författaren inte utesluta sanningssrövan. I ett vetenskapsteoretiskt resonemang uttrycker Blomqvist sina tvivel över att val av perspektiv och att historia som konstruktion behöver utesluta källkritik och objektivitetskrav. Faktagranskning och tolkning är ”snarare delar av samma förståelsehelhet, som förändrar och förflyttar sig med såväl perspektivskiften som upptäckt av nya omständigheter och ske-

enden" (s. 8). Principiellt sett finns det många skäl att instämma i Blomqvists uttalande, men frågan är om denna komplicerade fråga löses endast genom en hänvisning till en vag "förståelsehelhet". Det kan till exempel vara så att valet av perspektiv gör att man blir mer benägen att föredra en sanning framför en annan. Dilemmat kan illustreras med frågan om vad som hände i Buchenwald de första veckorna i april 1945, vilket är ämnet för en av Blomqvists essäer. Frågan är komplicerad, eftersom den efter krigsslutet blev ett viktigt exempel i kalla krigets ideologiska historieskrivning. Från östtysk sida var det betydelsefullt att kunna påvisa att det funnits ett kommunistiskt tyskt motstånd mot naziregimen, och det gjorde man genom att flitigt hänvisa till det tyska kommunistpartiets ledare under mellankrigstiden Ernst Thälmann, som avrättades i lägret 1944. Det var arvet efter personer som Thälmann som påvisade att Östtyskland var antifascistiskt till skillnad från grannländerna i väst. Därför betonade man också från östtysk sida att det var den underjordiska organisationen av kommunistiska lägerfångar som hade genomfört befrielsen av Buchenwald, inte den amerikanska armén. Från annat håll har man ifrågasatt att det var fråga om något regelrätt fångupprior som befriade lägret; flertalet av SS-vakterna hade redan flytt lägret för att försöka undkomma att bli tillfångatagna av amerikanerna. Blomqvist tycks inte vara beredd att stödja den östtyska historieskrivningen helt och hållet, men eftersom han vill lyfta fram den del av "befrielsen" som utgick från de trotskistiska fångarna väljer han att helt förbigå diskussionen om befrielse eller ej. Vad är sanning och vad är perspektiv i detta fall?

Författaren diskuterar även situationen i dagens Östtyskland och Ryssland. Det finns all anledning att som Blomqvist diskutera de mindre lyckade sidorna av återförening och chockterapi, men man måste

också vara försiktig med att se den gamla tiden i alltför nostalgiskt skimmer. Förvisso finns det enligt statistiken fler fattiga i Ryssland idag än under den sovjetiska erans slutfas, men man måste också ställa sig frågan på vilka sätt som den kommunistiska politiken, vilken var sällsynt kostnadsineffektiv och brutal mot såväl arbetskraft som miljö, bär ansvar för vad som har hänt efter 1989–91. Att endast skylla på en aldrig definierad och därmed vag och undflyende "borgerlighet" eller "marknad" förefaller mer vara ett exempel på ryggmärksreflex än genomtänkt analys. Därmed inte sagt att Blomqvist endast hänger sig åt dylika ryggmärksreflexer. På andra ställen i boken deklarerar han att vemod och saknaden över det har som är borta inte bör leda till en ensidig längtan efter den tid som flytt. Att tro att allt var bättre förr och borde ha förblivit vid det gamla är bara dumt, sammanfattar han.

Inte heller Blomqvist har stannat i det gamla. I essän över reaktionerna på biografien över Nils Flyg för Blomqvist en mycket intressant och öppen diskussion med såväl flera av bokens recensenter som med sig själv, vilken ger ytterligare relief åt hans i sig intressanta studie. Det är i sådana reflexiva passager som *Socialismens sista sommar* är som mest läsvärd.

Ulf Zander

Hungary and Finland in the 20th Century

Olli Vehviläinen & Attila Pók, eds

Helsingfors: Soumalaisen Kirjallisuuden Seura/Finnish Literature Society 2002, 201 s.

ALLT SOM OFTAST ÄR DET tillhörigheten till samma språkfamilj som brukar lyftas fram som det drag som förenar Finland och Ungern. Som historikern Vesa Saarikoski påpekar i sitt bidrag i *Hungary and Finland in the 20th Century* är emellertid skillnader-

RECESSIONER

na mellan dessa två språk betydande. Det är snarast det faktum att båda språken upplevs som väsensskilda från i stort sett alla andra språk som är det förenande draget. Än viktigare är emellertid att Finland och Ungern har haft liknande historiska erfarenheter av att befinna sig i en mellanposition i Europa – en position som dessa länder delar med andra nationer i Östersjöområdet, Centraleuropa och Balkan.

Finländarna och ungrarna har haft tämligen få direkta kontakter med varandra genom historien. Tillhörigheten till vad som kallats "Europe Between" var en viktig anledning till att ett samarbete mellan finska och ungerska forskare initierades 1978, vilket hittills har resulterat i sju konferenser och sex konferensvolymer varav den här recenserade är den senaste utgivna. Inriktningen på konferenserna tycks huvudsakligen ha varit politisk historia av tämligen traditionellt snitt, något som även präglar merparten av innehållet i *Hungary and Finland in the 20th Century*.

För att åter anknyta till Saarikoski påpekar han att det alljämt tillhör ovanligheterna att finska och ungerska historiker har jämfört de båda ländernas historiska erfarenheter. I *Hungary and Finland in the 20th Century* har tre av tio bidrag komparativa ansatser, och de är alla författade av finländska forskare.

Som ofta är fallet med antologier är nivån på bidragen ojämn. I det aktuella fallet återfinns ett par artiklar som tycks ha skrivits i all hast och en studie som visserligen är intressant, men där inriktningen på amerikansk utrikespolitik i Östeuropa under åren 1945–1968 knappast kan sägas passa in under den givna tematiken för boken. Ingen av de ungerska bidragsgivarna har givit sig i kast med några komparativa ansatser. Möjligen kan det förklaras med en upptagenhet med att med hjälp av nyligen tillgängligt källmaterial göra upp med perioden under sovjetisk dominans. De resul-

tat som László Borhi och István Vida presenterar i sina undersökningar av de ekonomiska konsekvenserna av ockupationen och de ungerska myndigheternas anpassning till den sovjetiska terrorapparaten avviker inte utan bekräftar snarare tidigare forskning. Till de intressantare artiklarna hör Péter Sípos studie av den ungerska pilkorsrörelser, dess politik gentemot Nazityskland och dess bruk av historiska symboler. För övrigt är det de tre finska bidragen som har gjort jämförande analyser som är mest givande. Vesa Vares diskussion kring de konservativa partierna i Finland och Ungern under mellankrigstiden och Juhani Myllyns analys av bondepartierna under samma tidsperiod blir intressanta inte minst genom de skillnader som blir tydliga genom det jämförande perspektivet. Sammaledes kan sägas om Saarikoskis diskussion av de båda länderna under det kalla kriget. Att hans artikel är bokens intressantaste beror inte minst på hans inledande diskussion om begreppet Europe Between och hur det kan appliceras på Finland och Ungern. Tack vare denna grundläggande diskussion lyckas Saarikoski finna ett flertal intressanta frågeställningar och jämförelseobjekt. Förhoppningsvis blir hans ansats vägledande för kommande finsk-ungerska konferenser och konferensvolymer.

Ulf Zander

Dansk nazisme 1930–45 – og derefter

John T Lauridsen

Köpenhamn: Gyldendal, 2002. 677 s.

Hitlers håndlangere. Heinrich Himmler og den nazistiske raceideologi

Allan A Lund

Viborg: Samleren, 2001. 317 s.

ETT STORT FLERVETENSKAPLIGT forskningsprojekt finns om Sverige och nazismen från

1930 till 1950. Då är det naturligtvis av intresse att se vad som göres i andra länder, inte minst hos våra grannar, på liknade fält. John T Lauridsens bok är ett stort arbete om ett till synes litet ämne. Det danska nazistiska partiet, DNSAP, fick som mest 2,1 procent av väljarrösterna (1943), den tyska ockupationsmakten använde sig aldrig av partiet, och partiledaren, Frits Clausen, har ofta framställts mest som en löjlig figur. John T Lauridsen, forskningschef vid Det Kongelige Bibliotek och en stor kännare av tiden, har behandlat den danska nazismen ur de flesta aspekter, och det skall understrykas både att det är en lättillgänglig bok, trots dess storlek, och att ämnet är värt denna uppmärksamhet. Hur partiets ideologi var och hur det förhöll sig till de tyska förebilderna är av klart intresse.

Grunden till boken är ett antal artiklar som Lauridsen har skrivit under det senaste decenniet. Det är inte angivet direkt vilka artiklarna har varit men det framgår av litteraturförteckningen. Trots denna bakgrund ger boken inte ett spretigt intryck, utan ämnet blir täckt. Vi får en översikt om all forskning som gjorts i frågan. De konkreta händelserna i nazistpartiets historia tecknas med en ledarkupp 1933, då Clausen kom till makten och höll sig där till 1944. Stor uppmärksamhet ges åt partiets program med bland annat dess inställning till "judefrågan" och till modern konst och kultur. Vi ges kunskap om partiets skrifter och valplakat men möter det också i satiriska bilder från motståndare. Så får vi följa slutet, då uppbyggelsens dagar var inne. Av stort värde är en sammanfattning av dansk och europeisk nazism samt ett DNSAP-lexikon, där både företeelser och namn presenteras i alfabetisk ordning.

Påfallande är i hur hög grad de danska nazisterna hämtade inspiration från vikingatiden. Här ser vi otaliga vikingaskepp, gravhögar och runstenar, och det blåses i bronslurar. Kopior av Danmarks största arkeologiska skatter fungerade

som de främsta hedersbevisningarna. En tidsbild är att på världsutställningen i New York fanns med danska bronslurar och den kände jazzmusikern Tommy Dorsey blåste i en av dem. Detta upprörde de danska nazisterna oerhört. "Negerjazz på lur" var ett vanhelgande av en av den danska nationens allra heligaste symboler. Även svenska och norska nazister hade vikingamotiv som sina symboler. För svenskarna kompletterades dock rekvisitan med Karl XII och hans bussar.

När danskar så småningom deltog i Hitlers "korståg" mot bolsjevismen så framställdes det bildmässigt som ett nytt vikingatåg i österled. SS-regementet, där nordborna var med, hette ju också "Wiking".

De danska nazisterna fick dock inte ha Danmarks tidiga historia för sig själva. Under ockupationstiden ökade besöksantalet till Danmarks nationalmuseum kraftigt. Ingemanns böcker kom ut i nya upplagor. I filmer, böcker och veckotidningar sökte man sig till forntiden. Historien blev till hjälp, då plikten var att man skulle visa danskt sinne.

För Allan A Lund står rasideologin i centrum. Lund är historiker och filolog, har skrivit om Tacitus' *Germania* och har länge varit forskare i Tyskland. Han undersöker rasbiologins rötter, där lundaprofessorn Retzius spelar en stor roll med sina ivriga mätningar av människors skallar, varvid han 1842 fick fram distinktionen mellan kort- och långskalliga (braky- och dolicocefala). De sistnämnda var värdefulla, de förstnämnda mindervärdiga. Efter hand förlades det germanska urhemmet till Skandinavien, och här skulle då de mest renrasiga finnas både enligt tysk och enligt skandinavisk forskning. Dock kunde man tvista om i vilket landskap "de renaste" fanns. "Den nordiska tankens" främste förespråkare var rasbiologen Hans Günther, och en lärjunge till honom i München var Ejnar Vaaben, som kallats Danmarks förste nazist.

Heinrich Himmler var besatt av rastan- kar. Han var ju Reichsführer för SS, och SS var en sammanslutning av tyska män av nordisk typ. Den SS-man som ville ingå äktenskap skulle, för rasens renhets bevarande först erhålla tillstånd av Riksledaren. Man sökte sig till forntiden. Den kristna *Weihnachten* skulle ersättas med det nordgermanska *Julfest*. Viktiga kultplatser för SS var Quedlinburg och Wewelsburg. På det förstnämnda stället var Heinrich I (919–936) begravd, och Heinrich Himmler såg sig själv som en reinkarnation av denne man.

Himmler var inte ensam härskare över det förgångna. Han fick kämpa om makten med Alfred Rosenberg. Som sitt maktinstrument hade Himmler Ahnenerbe med arkeologiprofessorn Jahnkuhn. I Schleswig fick Himmler bestämma, och han bestämde att Hedeby och Danevirke, viktiga platser för germanerna, skulle utforskas. Under kriget hotades Danevirke både av planerade flygfält och av pansargravar. Av den danske nazistledaren fick Himmler en gåva som han verkligen förstod att uppskatta, en bronslur.

Allan A Lunds bok är en nyttig framställning av nazistisk rasideologi i teori och praktik.

Sverker Oredsson

Jødeaktionen oktober 1943. Foreställningar i offentlighet och forskning

Sofie Lene Bak

Köpenhamn: Museum Tusulanus Forlag 2001, 199 s.

BLAND DE UTSTÄLLDA FÖREMÅLEN i Holocaust Museum i Washington D.C. märks en dansk fiskebåt. Den symboliserar räddningen av ett stort antal danska judar över Öresund till det neutrala Sverige i oktober 1943. I den internationella forskningen och förmedlingen av historien om förin-

telsen har denna händelse blivit framställd som ett berömvärd undantag. Enligt en inflytelserik tolkning visade det danska folket ett påtagligt och eftersträvansvärt civilkurage och hjälpte judarna i Danmark trots påtagliga personliga risker vid en tidpunkt då majoriteten av befolkningen i Europa var bredvidstående, bystanders, till det nazistiska folkmordet på judarna och andra "icke önskvärda" människor.

Den danska historikern Sofie Lene Bak framhåller i *Jødeaktionen oktober 1943* att denna tolkning har baserats på ett antal efterhängsna myter och överdrifter. Exempel på sådana är uppfattningen att det demokratiskt sinnade och gemytliga danska folket reagerade som en man mot den rasistiska tyska politiken eller myten om att kung Christian X skall ha tagit på sig judestjärnan – en protest som enligt en variant av myten spred sig till resten av Köpenhamns befolkning. Sistnämnda inslag inkluderades bland annat i Leon Uris succéroman *Exodus* från 1958 och i filmatiseringen av densamma. När boken översattes till danska året därpå togs dock denna passage bort, eftersom den inte stämde överens med vad som faktiskt ägt rum.

Framför allt i ett fall har en internationell publikation fått stor betydelse i den danska diskussionen. Den israeliska historikern Lene Yahils *Test of a Democracy. The Rescue of Danish Jewry in World War II* från 1966 översattes tämligen omgående och utkom på danska redan året därpå. Bak understryker att vissa antydningar av sionistisk karaktär, med innebörden att judar i diasporan mestadels hade strävat förgäves efter assimilering, väckte debatt. Invändningarna tenderade emellertid att passera tämligen obemärkta, eftersom Yahils grundtes om beundransvärda danskarna i opposition mot mestadels stelbenta och trögtänkta tyskar stämde väl överens med den vid tiden dominerande danska uppfattningen i frågan.

Att inslag som förekommit och före-

kommer i den internationella diskussionen om händelserna oktober 1943 inte har fått fäste i de danska redogörelserna beror inte minst på att utgångspunkterna har varit olikartade. I internationella publikationer har räddningen av de danska judarna mestadels blivit betraktat som ett inslag i historien om förintelsen. I Danmark har denna aspekt länge och väl varit underrepresenterad. I stället har den inkluderats i historien om den tyska ockupationen av Danmark. I denna hegemoniska och konsensusinriktade berättelse, där utgångspunkten var att alla danskar satt i samma båt, har det också funnits plats för åtminstone två tyskar på den ”goda” sidan – SS-generalen och karriärdiplomaten Werner Best samt sjöfartssattachén G.F. Duckwitz. Den förstnämnde skall ha initierat razzian mot judarna, samtidigt som han, av hänsyn till danska reaktioner, skall ha varnat judarna via Duckwitz. I senare forskning har Bests och Duckwitz’ motiv varit uppe till förnyad diskussion. Studerar man Bests ”meritlista” före hans ankomst till Danmark visar det sig att han var en synnerligen hårdför genomdrivare av den tyska politiken mot judarna i Frankrike. Måhända skall hans, och Duckwitz’, agerande snarast förstås i ljuset av att den huvudsakliga målsättningen var att få Danmark ”judefritt”. Genom att Sverige i förväg hade deklarerat sig villigt att ta emot de danska judarna kunde Best förlita sig på att de danska judarna försvann. Att merparten av judarna lyckades undkomma den av honom initierade razzian kunde sedan bli utgångspunkt för en begäran om större tyska polisstyrkor i Danmark under hans befäl.

Bak tar även upp andra exempel på vad revisionistiska ansatser har bidragit med under den senaste dryga tioårsperioden. Hon visar övertygande att medan danska historiker tidigt ifrågasatte inslag i mytbildningen kring besättelsen som exempelvis omfattningen av sabotage mot järnvägarna, lämnades känsliga inslag i berättelsen om oktober 1943 orörda, trots att det fanns gott om tillgång till källmaterial.

Det gällde inte minst frågorna om hur många danskar som egentligen hade varit inblandade i räddningsaktionerna och vilka summor som judarna hade behövt betala för att transporteras över Sundet.

Baks undersökning är i många avseenden övertygande och hon visar en stor förtrogenhet med både dansk och internationell forskning. Hennes studie är emellertid inte invändningsfri. Ett problem är att centrala begrepp som offentlighet och forskning inte definieras och relateras till varandra. Är forskningen en del av offentligheten eller har den en egen position? Frågan blir inte mindre komplicerad av att Bak ofta betonar att de mytiska inslagen är särskilt väl representerade i populära framställningar, samtidigt som hennes analys påvisar att de mytiska inslag har varit nog så väl företrädda i den akademiska forskningen.

Ett närbesläktat problem är att Bak sällan relaterar förändringarna i synen på oktober 1943 till samtida händelser såväl i Danmark och i resten av världen. Med undantag för korta hänvisningar till den betydelse som Eichmannrättegången och tv-serien *Förintelsen* (1979) har haft för förintelseintresset lever oktober 1943 sitt eget liv i Baks framställning. Resultatet är att synen på räddningen av de danska judarna förändras med andra ord endast när det kommer ett nytt bidrag som direkt berör händelsen, medan andra historiekulturella inslag som kan tänkas ha haft betydelse för synen på räddningen och/eller besättelsen lämnas därhän. Närheten till det undersökta materialet märks även i bokens uppläggning, vilken har resulterat i flera överlappningar och ett stort antal korshänvisningar. Enda gången som Bak hänvisar till övergripande resonemang och ett teoretiskt ramverk är när hon diskuterar socialpsykologiska förklaringar av altruistiskt beteende. Fler

RECESSIONER

ansatser åt detta håll hade kunnat bidra till att ytterligare fördjupa Baks intressanta och initierade analys av hur räddningen av de danska judarna har bidragit till att forma och omforma den danska nationella identiteten efter andra världskriget.

Ulf Zander

Varför diplomati? Ett kulturhistoriskt perspektiv

Torsten Örn

Stockholm: Wahlström & Widstrand 2002. 233 s.

MÅNGA DIPLOMATER HAR givit ut sina memoarer. Om själva hantverket, diplomati, har inte skrivits så mycket. En klassiker är Harold Nicholsons *Handbok i diplomati* från 1940. Men ganska mycket har skett sedan 1940, och därför är Torsten Örn's bok mycket behövlig. Författaren synes också ovanligt lämpad för uppgiften. Han är en mycket erfaren diplomat, har just det kulturhistoriska perspektivet, gillar hantverket, är befriad från överdriven fåfänga, vilket kan tendera att bli diplomaters yrkessjukdom, men han kryddar den systematiska framställningen med goda exempel från egen verksamhet.

En klassisk definition av diplomati är: "Diplomati är användandet av intelligens och takt i hanteringen av de officiella förbindelserna mellan självständiga staters regeringar" (Satow). Vid denna verksamhet utvecklas mycken formuleringsskicklighet, och man kan också märka formuleringsglädje. "Ingen situation är så allvarlig att den inte går att försämma genom ett illa förberett toppmöte" (Abba Eban). "Face to face" är bättre än "fax to fax" (nyttillträdd amerikansk ambassadör i Paris). Författaren själv har ett både måttfullt och expresivt språkbruk. Han säger t ex att Molotovs ständiga "njet" i FN inte räknas till diplomatins höjdare. Kanske gillar jag dock allra bäst icke-diplomaten Piet Heins ord, som

dessutom får utgöra bokens motto: "The noble art of Losing Face May sometimes save the Human Race".

Kulturhistorien får sitt i boken. Torsten Örn talar om att Bysans var det första land som skapade ett utrikesministerium. Efter hand blev påvens Rom den viktigaste diplomatiska huvudstaden. Vi påminns om detta av namn som Palazzo Venezia och Palazzo di Spagna. Det runda bordet debuterade vid fredskonferensen i Rijswijk, som hölls under svenskt ordförandeskap 1697. Det diplomatiska språket är givetvis av stort intresse. Westfaliska freden är avfattad på latin. Latin användes också av kejsaren och kungarna av Danmark, Sverige och Polen, medan många andra skrev på franska och spanjorerna på spanska. Därefter blev franskan etablerad som diplomatiskt språk. På Wienkongressen gällde det franska språket, trots att Frankrike var krigets förlorare. På motsvarande sätt användes franska språket också på fredskonferenser som leddes av Bismarck. Engelskan slog igenom som diplomatspråk efter USA:s inträde i storpolitiken efter första världskriget. Arabiska blev ett av FN:s stora språk under oljekrisen 1973, då ingen vågade opponera sig.

En naturlig fråga är om diplomater behövs, när våra statsråd reser och far kolossalt mycket, särskilt till sina EU-kolleger. Torsten Örn svarar, inte oväntat, ja på frågan. Behovet av generalister är stort, människor med breda kunskaper och stort kontaktnät. Där är det viktigt med människor på platsen. De måste kunna briefa sina hemmavarande experter. Författaren ser en nutid och framtid där det lysande diplomatlivet minskar och diplomaten alltmer blir regeringens sambandsman hos verksamhetslandets regering.

Det har sagts – av Wilhelm Wachtmeister – att en diplomat i första hand måste vara korrekt, diskret och exakt. Torsten Örn: "Själv skulle jag vilja prioritera intellektuell nyfikenhet, internationell empati

och personlig integritet. Att vara diplomat är ingen intellektuell sysselsättning, men det är ett yrke med betydande intellektuella inslag.”

Sverker Oredsson

Dagens Nyheters historia. Tidningen och makten 1864–2000

Stig Hadenius

Stockholm: Bokförlaget DN, 480 s.

EN REDAN OMFATTANDE LITTERATUR om *Dagens Nyheter* har berikats med ett sammanfattande och överblickande verk av historikern och pressforskaren Stig Hadenius. Även om mycket funnits att hämta i böcker av Ivar Ljungquist, Leif Kihlberg, Jarl Torbacke och Alf W. Johansson samt i tvåbandskrönikan *Tingstens tid* och *Stormarnas hus*, utgiven till 125-årsjubileet 1989, har Hadenius utfört ett stort arbete som krävt en självständig insats. Han förmedlar mycken kunskap, med många färgrika detaljer, och håller hela vägen läsintresset uppe. Jag har bara lovord för skildringen fram till efterkrigstiden. Kapitlet om DN under krigsåren, som gör rättvisa åt den politiskt ansvarige Leif Kihlberg, är utmärkt.

Hadenius gör en periodindelning i fråga om makten över DN. Åren 1920–46 var tidningsledningens period. Sedan följde samförståndets period 1946–58, redaktörernas period 1958–70, fackets period 1970–79, styrelsens period 1979–88 och företagsledningens och ägarnas period 1989–2000. Det är förstås en grov förenkling men ändå träffande. Om man jämför med tidningens framgångskurva ser man att det gick bäst under de första perioderna. Under samförståndets tid, då Herbert Tingsten och huvudägaren familjen Bonnier verkade i bästa harmoni, var DN publicistiskt ledande, många av medarbetarna blev legendariska, upplagan ökade på tio år med 50 procent, ekonomin var ut-

märkt. De sista åren av femtioalet var inte lika lyckosamma, anseendet sjönk i samband med interna men utåt synliga konflikter. Även sextioalet blev framgångsrikt, men symtom på en inre försvagning framträdde mot slutet.

I en anmälan av Hadenius' bok i DN 19/12 2002 diskuterar Göran Rosenberg varför DN blev både upplagemässigt störst och publicistiskt ledande, två saker som ofta inte följs åt. Han menar att det berodde på de livgivande konflikterna:

När alla bråkar om vad som ska stå i tidningen blomstrar både publicistiken och upplagan. Dagens Nyheters historia är full av livgivande bråk, till synes om småsaker som till sist visar sig vara viktiga saker eftersom de handlar om vem som vill vad med Dagens Nyheter. Tidningsmakarna tar strid. Publicisterna tar strid.

Som särskilt livgivande betraktar Rosenberg motsättningen mellan de två chefredaktörerna Sven-Erik Larsson och Olof Lagercrantz (som styrde samtidigt 1960–75).

Detta känns märkligt att läsa för den som under närmare 40 år på DN (från 1960) ständigt bekymrade sig över de alltför talrika interna konflikterna. Arbetet på tidningen blev lidande av alla inifrån kommande ärenden, elakartade tvister med politisk, facklig, journalistisk och produktionsteknisk bakgrund. Olika sidor av problemen redovisas i *Stormarnas hus*, i Hadenius bok och i Leif Borins *Dagens Nyheter 1970–1999. Ett tidningsföretag i ständigt förändring* (2002). Hela företaget led skada.

Det är en god tradition att DN ger utrymme åt motstridiga uppfattningar och visar öppenhet mot läsarna om tvister som varje annat företag skulle mörklägga. Trovärdigheten ökar när tidningen visar att inget ämne är för ömtåligt att behandlas. Men livgivande konflikter får en tidning genom att angripa förhållanden i världen utanför, inte genom internt bråk.

RECENSIONER

Hadenius ger stort utrymme åt konflikter och maktstrider, en följd av hans ambition att utreda vilka som haft makten över DN. Jag saknar en analys av vad tidningens ledningsorganisation efter Herbert Tingstens avgång 1960 har betytt. DN fick tre chefredaktörer, av en tillfällighetsbetonad anledning, och den ordningen kom att bestå ända till slutet av nittiotalet, med undantag för att chefen för allmänna redaktionen 1963–75 titulerades redaktionschef. När en chefredaktör avgick, ersattes han (i ett fall hon) av en ny utan att organisationen omprövades. Inför ett förestående skifte på sjuttioalet uttalade ägarerna att DN borde ledas av endast en chefredaktör, men de försökte inte genomdriva detta. Inom redaktionen utvecklades en maktodelningsideologi kring tredelningen: ingen borde ha makt över hela tidningen.

Från senare delen av åttiotalet argumenterade jag för att DN borde återgå till att ha endast en chefredaktör, bland annat inför bolagsstämman 1992 och i samtal med styrelseledamöter och kollegor inom redaktionen. Skälen var enkla och uppenbara. Redaktionen skulle lättare balansera den ekonomiska ledningen om den företräddes av en person, inte ett kollegium. Rivaliteter skulle minska, samarbetet över avdelningsgränser underlättas. Den splittrade ledningen var en strukturell svaghet och en orsak till påtagliga problem. Journalistklubbens föga konstruktiva inflytande över tidningen på sjuttioalet hade redaktionens tredelning som en förutsättning.

När Hadenius skriver om DN:s makt tar han främst upp politiska ting, men han nämner även som exempel att matskribenten Pernilla Tunberger påverkade livsmedelsaffärernas försäljning, att recensioner orsakade publiksuccéer och att kåsören Red Top och tecknaren Poul Ströyer självklart hade betydelse för opinionen i Sverige. Jag saknar i boken en distinktion mellan tidningen som aktör och tidningen som plattform. Om en matskribent, en recensent el-

ler en kåsör påverkar sina läsare är inflytandet deras. De har inte anställts för att påverka i en förutbestämd riktning. DN:s kanske mäktigaste kritiker någonsin var Wilhelm Peterson-Berger, som skrev om musik i över trettio år. Han var nationalromantiker och hade en konservativ smak, en musikens motsvarighet till Carl David af Wirsén, vilket stämde dåligt med DN:s allmänna värderingar. Hans insats är en del av musikhistorien men är av mindre intresse som exempel på DN:s makt.

Makten är inte en tidnings mål på det sätt som vinsten är ett kommersiellt företags mål. DN:s tidningsideologi innebär en medveten begränsning av makten över läsarna. Nyhetsförmedlingen ska vara saklig och politiskt neutral, debattartiklar, kulturessäer, insändare och liknande ska väljas efter kvalitet, inte efter åsikt. Tidningen ger åt andra chansen att öva inflytande och erbjuder läsarna ett material för eget tänkande. DN:s debattredaktör brukar röstas fram som en av landets främsta ”opinionsledare”, men en sådan ambition har varken han eller hans chefer inom redaktionen. Att från positionen som debattredaktör försöka leda opinionen vore manipulativt.

När vi talar om en tidnings makt bör vi i första hand avse en opinionspåverkan som är förankrad i tidningens tradition eller i det uppdrag som har getts och som ledningen står för. Det behöver inte gälla öppet argumenterande artiklar, det kan röra sig om en viss intellektuell hållning, till exempel ett sätt att förhålla sig till traditioner eller till myndigheter och annan överhet, eller en viss publicistisk etik, som präglar hela tidningen. Ändå är det i främsta rummet genom politisk opinionsbildning en tidning utövar makt, särskilt när den är långsiktig och ihärdig.

Hadenius skriver att Olof Lagercrantz var den av chefredaktörerna som under sextioalet och början av sjuttioalet gav tidningen opinionsprofil. Som exempel

nämner han att Lagercrantz höll kultursidan öppen för kritik mot USA:s krig i Vietnam och att han skrev artiklar till stöd för de strejkande under gruvarbetarkonflikten i Malmfälten. Han refererar fylligt Lagercrantz' artiklar från Kina hösten 1970. Tillsammans taget ges bilden att DN genom Lagercrantz fick en opinionsprofil såsom en del av vänstervågen. Den bilden är inte ny, många hjälpt till att måla den. Belackare har framställt DN som ett propagandaoorgan för 68-vänstern. Men bilden är så ensidig att den är osann. Man överskattar DN:s betydelse i ett avseende och underskattar den i ett annat. Vänstervågen var internationell, den var inte väsentligt annorlunda i Sverige än i exempelvis Danmark och hade varit i stort sett densamma utan DN. Inom tidningen hade den emellertid effekter som inte var gynnsamma. En atmosfär av kamp och konfrontation bildades inom företaget, delar av journalistiken blev ideologiskt färgad på ett sätt som bidrog till en överströmning av läsare till *Svenska Dagbladet* från 1974.

Hadenius berör med lätt hand de negativa effekterna av det som enligt hans mening var tidningens opinionsprofil. Han menar att Vietnamfrågan dominerade svensk samhällsdebatt från mitten av sjuttio-talet och nämner den som exempel på att DN "gått emot en dominerande opinion och vunnit segrar". Den politiska inriktning han förknippar med Lagercrantz framstår som för tidningen framgångsrik, i kontrast till ledarsidans insats. "Ledarsidan med Sven-Erik Larsson som chef kom inte som kulturavdelningen i centrum för den allmänna debatten."

Vad var mest centralt i svensk politik och samhällsdebatt under den tid Hadenius syftar på? Det var en storhetstid för vänstern, men då inleddes också den process som resulterade i att de borgerliga partierna övertog regeringsmakten 1976. I början av sextio-talet framstod socialdemokraterna som suveräna genom segern i pensionsstri-

den. I kommunalvalet 1962 fick de egen majoritet. De borgerliga var närmast utslagna. De hade inte någon gång presenterat sig inför väljarna som ett samlat alternativ, deras splittring tycktes ohjälplig, varje parti satt fast i sin egen tradition. Larsson insåg att en annan maktbalans i Sverige förutsatte en samordning av den borgerliga politiken, en gemensam strategi. Han skrev om detta i otaliga ledare, hans argumentering var på en gång sofistikerad och lätt att förstå, och hans kampanj gjorde starkt intryck. En som inspirerades av den var Olof Wahlgren i *Sydsvenska Dagbladet*, som drog igång Medborgerlig Samling i Skåne 1964. Larssons argument för att den borgerliga politiken måste utformas i det politiska mittfältet blev grunden för den så kallade mittenpolitiken, som spelade en stor roll under tjugo år. De som följde debatten då vet vad DN betydde, men för en yngre generation är det helt okänt, det är bortgallrat ur det kollektiva minnesarkivet. Stig Hadenius skriver tre rader om saken. Han behandlar på några ställen DN och kärnkraften, i övrigt nämner han ledarsidan efter 1960 bara i förbigående. Det är märkligt i en bok som har tidningens makt som ett tema.

Ett par misstag i boken bör noteras. Enligt sina kontrakt kunde Lagercrantz och Larsson, om de blev oense, vända sig till styrelsens ordförande som skiljedomare. Efter bara tre veckors samarbete råkade de i konflikt om en artikel om kvinnoprästfrågan som Lagercrantz krävde att få införd som ledare. Larsson sade nej därför att han ansåg att artikeln tog ställning i trosfrågor. Motsättningen mellan dessa likställda chefer tog sig skrämmande uttryck. Hadenius skriver att konflikten löstes genom att chefredaktörerna överlät avgörandet åt styrelseordföranden Tor Bonnier (som tog parti för Lagercrantz). Men så var det inte. Larsson var inte med på hänvändelsen till ordföranden, han ville att den tredje chefredaktören, Sten Hedman, skulle inkallas

RECENSIONER

som skiljeman. Lagercrantz ensam vände sig till Tor Bonnier. Larsson ville inte låta huvudägaren fatta ett redaktionellt beslut.

DN hade sedan gammalt partibeteckningen fp. En bit in på sjuttioalet rådde bred enighet om att tidningen inte var eller borde framstå som ett språkrör för ett parti, och man enades 1973 om beteckningen "oberoende". Fördelen var bland annat att "oberoende" kunde avse hela tidningen, inte endast ledarsidan, och därför gillades av alla DN-journalister. Stig Hadenius uppger att den beteckning tidningen haft tidigare var "liberal". Denna missuppfattning, som tidigare har spritts av Svenska Dagbladet, ger intrycket att DN 1973 övergav liberalismen för att bli politiskt neutral. Någon ändring av tidningens liberala kurs var inte avsedd.

Som ett av sex exempel på framgångsrik opinionsbildning i DN nämner Hadenius "kampen mot förbudsanhängarna och för Brattssystemet". Han lägger tonvikten ligger vid DN:s insats inför förbudsomröstningen 1922. Att sätta punkt där är att missa en stor del av poängen. Ivan Bratt lanserade det svenska restriktionssystemet i en artikelserie i DN 1909 och sedan i en ny serie 1911. Han hade från början och hela tiden ett starkt stöd av chefredaktören Otto von Zweigberck, som han kände sedan sin uppväxt i Jönköping, och ledarskribenten Einar Rosenborg. Bratt har vittnat om med vilken kraft DN deltog i debatten: "De nykterhetspolitiska frågorna placerades från början på det högsta redaktionella planet, där de med stor konsekvens hölls kvar." Förbindelsen mellan Brattssystemet och DN kom att bestå. Chef för AB Stockholmssystemet 1931–50 var John Bergvall, som samtidigt var riksdagens främste talesman för motbokskontrollen. Han var också lierad med DN och under några på trettioalet ordförande i tidningens styrelse. Dessutom var han en av Herbert Tingstens närmaste vänner ända sedan studietiden. De personliga för-

bindelserna med Ivan Bratt och John Bergvall bidrog till att tidningen med stor konsekvens verkade för Brattssystemets bevarande. I debatten om en friare spritförsäljning i början av femtioalet betraktade motbokens fiender DN som sin huvudmotståndare. Linjen från 1909 har följts även senare i DN. Varför hade Sverige under 1900-talet Europas mest restriktiva alkoholpolitik? Det är inte lätt att säga, men DN spelade en roll.

I Sverige anses åsikter från vänster intressantare, mer värda att uppmärksamma, än borgerliga åsikter. Flertalet av dem som anger tonen i medier och samhällsvetenskap påverkades i sina yngre år av sextio- och sjuttioalens vänsteridéer, och även om att de ändrat uppfattning är de förvissade om det som fångade deras fantasi och känslor i ungdomen var det utan jämförelse mest centrala i samhällsdebatt och politik då. Denna enögdhet har i trettio år bestämt uppfattningen bland annat om DN som politisk tidning: det som räknas är budskapen från vänster, vad som skrevs med borgerligt förtecken var betydelselöst. Hadenius' värdering av opinionsbildningen i DN är en parallell till att Universitetsbiblioteket i Stockholm har 28,5 hyllmeter litteratur om socialismen mot 3,5 om liberalismen och 1,5 om konservatismen. Det speglar vänsterns tolkningsföreträde till Sveriges moderna historia.

Svante Nycander

Vattenkraften, staten och de politiska partierna

Evert Vedung & Magnus Brandel
Nya Doxa, Nora 2001, 482 sidor

SKALL VATTENFALLEN BYGGAS UT för att producera elektricitet eller skall de bevaras i outbyggt skick för andra ändamål? Om båda målen bör eftersträvas, hur bör då avvägningen dem emellan se ut? Det är statens svar på dessa frågor Evert Vedung

och Magnus Brandel vill klarlägga, under den långa perioden från vattenkraftens genombrott som elektricitetskälla på 1890-talet till 1993 års beslut om skydd för ett antal utbyggda avrinningsområden och älvsräckor. De urskiljer fem perioder, eller, som de säger, regimer, var och en med sina karakteristika: grundartiden 1880–1918, den obrutna utbyggnaden 1918–1961, partsöverkommelserna 1961–1972, den fysiska riksplaneringen 1972–1975, den energipolitiska planhushållningen 1975–1993. Författarna undersöker noga partiernas ställningstaganden och agerande i riksdagen och i regeringen. De vill komma åt statens institutionaliserade vilja. Deras undersökning ansluter, som de själva påpekar, till tidigare ”staten och”-skrifter från statsvetenskapliga institutionen i Uppsala.

Före 1918 var det politisk strid om vattenkraften: om vem som ägde vissa fall, om vem som skulle bygga ut fallen, om vem som skulle driva vattenkraftverken, om villkoren för verksamheten. Men en sak var alla överens om: att vattenkraften skulle byggas ut. 1918 års vattenlag (VL) utformades för att främja utbyggnad. Det var en procedurlag. Regering och riksdag lade fast spelreglerna men skulle inte delta i spelet (utöver det i och för sig viktiga att anslå medel till Vattenfall). Vad som skulle byggas ut och var det skulle byggas, var inte en politisk fråga utan en fråga för domstolar. Det politiska systemet avlastades. Initiativet låg hos utbyggaren. Han kunde bestämma plats och tid. Han behövde inte informera någon om sina planer. Projekten tänktes bli bedömda från fall till fall utan att sättas in i något vidare sammanhang.

1939 och 1952 infördes i VL bestämmelser, som ytterligare underlättade utbyggnad, men 1952 infogades samtidigt en bestämmelse om att kraftbolagen måste underrätta vederbörande länsstyrelse om sina utbyggnadsplaner. Dessutom skulle kommuner, fiskerimyndigheter, samman-

slutningar och närboende informeras och ges tillfälle att framföra synpunkter innan ansökan lämnades in till vattendomstolen. Detta öppnade för insyn, offentlig debatt och politisering. Det var en till synes obetydlig procedurändring, som kom att få stora konsekvenser.

Det blev konflikter kring några fall under 1950-talet, men partierna tog inte ställning. Först när ett antal organisationer på egen hand satte igång en utredning om utbyggnaden, satte regeringen in en representant i arbetsgruppen. ”Genom att välja partsöverenskommelsernas väg ville förmodligen ministären hålla riksdag, regering och politiska partier utanför.” (s. 421) Uppgörelsen, som slöts i oktober 1961, går under namnet Freden i Sarek, denna märkliga företeelse (som borde studeras närmare), som innebar att staten förhandlade med sig själv om den statliga vattenkraftutbyggnaden. Resultatet blev en kompromiss. Av Vattenfalls 70 utbyggnadsprojekt skulle 28 byggas ut, däribland så gott som hela Vindelälven, 28 skulle bevaras, däribland hela Sarek och hela Padjelanta, medan 14 sköts upp.

Kompromisser brukar medföra missnöje hos alla parter, men denna applåderades i alla läger. Freden i Sarek verkade vara idealisk ur legitimerings- och implementeringssynpunkt. Ett antal naturskyddsorganisationer stod bakom uppgörelsen. Regeringen och riksdagen hade uttryckt sitt lågmälda gillande. En överväldigande pressopinion stödde den. Kraftverksfolket och politikerna räknade med att Freden skulle innebära en fridfull vattenkraftutbyggnad utan protester. Partierna, riksdagen och regeringen skulle inte behöva bli involverade i utbyggnadsfrågor. Vad man bedrog sig! De som hade ingått Freden hade ingen kontroll över lokala älvräddare. Det bildades två aktionsgrupper för att bevara Vindelälven utbyggd, en i Umeå och en i Uppsala, som kom i konflikt med de kommuner i älvdalen och länsstyrelsen i

RECENSIONER

Västerbotten, som stödde utbyggnaden. Utbyggarna ordnade omröstningar i byarna, omröstningar som utföll till förmån för utbyggnad. ”Aldrig förr har opinionen *för* en utbyggnad nått en sådan bredd och ett sådant djup.” (s. 100)

Konflikten om Vindelälven är en brytpunkt. För första gången sedan 1910-talet blev det politisk konflikt kring vattenkraftutbyggnaden. Politiska organ började blanda sig i frågor som skötts genom partsförhandlingar på administrativ nivå. Våren 1970 meddelade regeringen Palme att Vindelälven inte skulle byggas ut. Detta är märkligt. Både vattendomstolen och naturskyddsorganisationerna hade ju sagt att den fick exploateras. Och socialdemokraterna hade för första gången sedan 1944 egen majoritet i riksdagen. Vedung & Brandel reder ut varför det gick som det gick.

Striden om Vindelälven blev inledning på en 25-årig politisk kamp älv för älv, älvsträcka för älvsträcka. Partsavtalen om älvskydd kom från och med 1972 att ersättas av ett skydd inom ramen för den fysiska riksplaneringen (FRP). FRP var ett steg i riktning mot att omvandla vattenkraftutbyggnaden från förvaltning till politik, säger författarna. 1986 beslöt riksdagen att ta in riktlinjerna i FRP i naturresurslagen (NRL). 1992 blev de fyra huvudälvarna nationalälvar. Ytterligare 13 vattenområden fick skydd i NRL.

I och med att skyddsregler infördes i FRP behövdes det detaljerad kunskap om varje enskilt objekt. Resultatet blev ett inventerande utan like. Och utredningar, med massor av kartor och tabeller, bevarandepunkter och klasser, kraftnyttan och kraftekonomi. ”Tillsammans utgör allt detta ett av de tydligaste försöken vi känner från svensk politik på att åstadkomma ett politiskt beslutsunderlag på grundval av en rationell beslutsalkyl.” (s. 174) Men det var lättare att bli överens om övergripande mål än att fatta beslut om konkreta

älvsträckor. Det kunde bli – och blev – politisk oenighet och strid om i stort sett varje utbyggnadsobjekt. Det politiska systemet blev överbelastat.

Från och med 1960-talet handlade vattenkraftutbyggnaden inte bara om energi. Kraftverksbyggena medförde sysselsättning och var en konjunkturregulator. De behövdes för att upprätthålla kompetensen inom området. De ledde till allt hårdare konflikter med naturvårdarna. Partierna fick allt svårare att hantera vattenkraftfrågorna: först konflikter inom partierna, sedan mellan partierna. Det uppstod överraskande politiska allianser, konstellationer som avvek från det gängse mönstret. Från 1982 fram till 1991 fanns t.ex. en röd-blå utbyggnadsallians mellan (s) och (m) mot de andra. Ända från 1970 fanns en röd-vit allians, (vpk) + (c) + (fp) + (m) – (s), som motsatte sig utbyggnad av någon av de utbyggda storälvarna. Ja, i vattenkraftfrågan finns i stort sett varje tänkbart partimönster representerat. Och ifråga om kärnkraften fanns från våren 1973 den ovanliga alliansen (s) + (fp) + (m) – (vpk) + (c).

Vedung och Brandel vaskar fram partiernas energipolitiska preferenser och visar att man ibland tigit om än det ena och än det andra. Man har försökt koppla isär det som onekligen hör samman. Och ibland kopplat ihop, när man kunnat vinna på det – vilket bl.a. kan ha berott på om man varit i regerings- eller oppositionsställning. De borgerliga, och då särskilt moderaterna, visade ibland älvräddartakter för att göra det besvärligt för utbyggnadsvänliga s-regeringar. (s) avvek ibland från sin utbyggnadsideologi och blev älvräddare för att demonstrera folkpartiets och centerns opålitlighet som ”miljöpartier” och borgerlighetens splittring och allmänna regeringsoduglighet. (Dessutom var det så att facken ville bygga ut vattenkraften, mer än vad något parti var berett att acceptera. Men deras utbyggnadsiver var i regel ett intet mot Industriförbundets.)

Fram till 1975 var partiernas argument för kärnkraft rakt på sak. Därefter började de lägga ut dimridåer, vad författarna kallar "politiska nebulosor". Det gällde att vinna nästa val, hålla samman partiet, vårda koalitioner, blidka utomparlamentariska sammanslutningar. Det var inte lätt att få ihop energipolitikens mål: att samtidigt skydda älvarna, avveckla kärnkraften, inte öka koldioxidutsläppen och förse industrin med billig energi. Partitaktikerna hade högtidsstunder. Frågan är om det var någon höjdpunkt för politiken.

Det faktum att det rådde enighet i riksdagen före 1918 om att vattenkraften skulle byggas ut, innebär ju inte säkert att alla utanför riksdagen var lika entusiastiska för utbyggnad. Eva Jacobsson har givit oss en antydan om det med sin undersökning av fallet Skagern. Där stod bönder mot industri, centrum mot periferi, traditionalism mot modernitet. De "där uppe" körde över dem "där nere". Det är knappast ett ointressant faktum att vattenlagen kom till i en plutokratisk riksdag, före det demokratiska genombrottet. Lagstiftning, industrialisering och exploatering av naturresurser sker nog under delvis olika villkor i en plutokrati och en demokrati.

I Vedungs och Brandels undersökning finns det lokala med som en ingrediens i det energipolitiska spelet, men de har inte studerat det närmare. Det skulle ha varit intressant att få veta mer om de lokala organisationerna, särskilt Norrländska uppsalagruppen, som låg bakom den text, som 46 riksdagsmän skrev under och lämnade in som motion i riksdagen 1967 under Vindelälvsstriden. Vilka ingick i gruppen? Hur bedrev de sitt arbete?

Jag är inte så förtjust i resonemanget om vattenkraftutbyggnaden och 1909 års naturskyddslagsstiftning, inte heller i rubriken på det avsnittet, "På kollisionkurs med naturskyddspolitik". Rubriken har faktiskt dålig täckning i Vedungs och Brandels text. I det här fallet anser jag att de

skriver baklängeshistoria. Det dröjde innan kraftfolket och naturvårdarna råkade i luven på varandra. Författarna presenterar utförligt och förtjänstfullt vattenlagen. De borde också ha presenterat naturskyddslagsstiftningen. Vad innebar den? Finns det någon tackning för naturskyddaren Thor Högdahls påstående om det "fruktansvärda faktum att storindustrin representerar en makt, som står över lagen"? (s. 39)

Kärnkraftsargumentet användes på massnivå och forskningsargumentet användes på elitnivå mot utbyggnad av Vindelälven, menar författarna. En utbyggd älv skulle "få oerhörd betydelse för den naturvetenskapliga forskningen" vid Umeå universitet. Den ekologiska vetenskapen "kan ... förutses få en alltmer ökande betydelse". En utbyggnad av älven skulle "underminera en tänkt expansion av en viktig forskningsgren". (s. 129) Jag tvivlar inte på att sådana argument spelade en stor roll. Men hur blev det med de ekologiska studenterna längs Vindelälven och vilken betydelse fick de för forskningen vid Umeå universitet? Det vore värt att undersöka. Det samma gäller för övrigt forskares roll överhuvudtaget i den här typen av konflikter.

I författarnas text finns återkopplingar och många summeringar. Det är bra. Men det finns också en del onödiga upprepningar. Några av de återopade skrifterna finns inte i litteraturförteckningen. Hans Wachtmeister blir vid minst ett tillfälle folkpartist. (s. 81.) Läsaren får möta ord som "frejdad", "hesitera", "abstrus", "enumerera" och "machinationer" men slipper i gengäld "fokusera", och "diskurs" förekommer bara några gånger. Utan ansträngning har jag noterat ett femtiotal korrekturfel. Det är lätt att nicka till; det är en lång text. Men detta är randanmärkningar. "Vattenkraften, staten och de politiska partierna" är på det hela taget en välskriven, ofta spännande och helt igenom imponerande bok. Läsaren guidas med säker hand genom den energipolitiska labyrinten –

RECESSIONER

det är en bedrift. Vedung och Brandel formulerar en rad intressanta frågor som för undersökningen framåt. De intresserar sig för såväl institutionella ordningar (ägarerätt, procedurer etc) som beslutsregler och beslutsvägar. De visar på ett övertygande sätt *att* och *hur* utformningen av procedurerna påverkar beslut. De för resonemang kring svårigheterna och oviljan att genomföra fattade beslut och vad det kan bero på. De för också intressanta resonemang kring "de tre energipolitiska gåtorna" (s. 38 ff.) Ingen har tidigare mer samlat beskrivit och analyserat vattenkraftutbyggnadens politiska historia i Sverige under 1900-talet. Ingen kommer att kunna skriva om svensk energipolitik, vattenkraftutbyggnad eller naturvård utan att ha Vedungs och Brandels bok som utgångspunkt och referens.

Lars J Lundergren

Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik

Helena Bergman & Peter Johansson, red
Stockholm/Steag: Symposion 2002, 278 s.

FAMILJEN ÄR ETT BEGREPP som på det känslomässiga planet både framkallar romantiska tankar om den lyckliga barndomen och väcker associationer till familjedraman, där individen kvävs av förljugenhet och oförlösta konflikter. Hur familjen ska se ut har i synnerhet under framväxandet av det moderna välfärdssamhället också varit på den politiska agendan. I antologin *Familjeangelägenheter* vill författarna med familjen i fokus analysera skärningspunkten mellan välfärdsstat, genus och politik. Författarna menar nämligen att hur familjen bör se ut normativt och hur den ser ut i praktiken har stor betydelse för genuskonstruktionen i samhället.

Antologin är indelad i två delar. Den första delen behandlar den politiska nor-

men för hur familjen bör se ut. Här framträder den manliga försörjarmodellen tydligt. Mannen är den som i första hand har ansvar för familjens försörjning medan kvinnan har ansvar för hem och barn. I denna del skriver Peter Johansson om politik, administration och synen på kvinnans rätt till ersättning vid födsel 1924–1931. Lena Eriksson behandlar statliga insatser vid arbetslöshet under 1920-talet. Johanna Overud analyserar bilden av kvinnors beredskapsarbete i svenska SF-journaler under kriget och Josefine Rönnbäck skriver om samhällsmoderlighet som taktik och praktik i kampen för kvinnors rösträtt. Den andra delen inriktar sig i stället på praktiken och då främst de familjebildningar som bröt mot normen. Birgitta Plymouth undersöker familjeideal inom fattigvården under tidigt 1900-tal. Helena Bergman analyserar hur den svenska barnavårdsmannainstitutionen "föstrade" fäder under 1900-talets första hälft och Johan Edman behandlar familjeidealet inom anstaltsvården för alkoholmissbrukare under 1940- och 1950-talen. I dessa bidrag blir det tydligt att den manliga försörjarmodellen inte alltid fungerat och att normen krackelerat. Den ekonomiska verkligheten var i många fall sådan att även kvinnor var tvungna att arbeta. Det romantiserade familjeidealet fick delvis ge vika för en krass ekonomisk verklighet. Att även barnen bidrog till försörjningen betraktades som positivt. Skötsamheten, det kollektiva arbetet för familjens väl och strävan mot det goda familjelivet gynnades, men det blir tydligt att det dessutom var viktigt med en kvinna i hemmet även i fattiga familjer. I det sista bidraget analyserar Klas Åmark på ett övergripande plan hur mäniskor under de förutsättningar de levde under valde att hantera sin försörjningssituation under 1900-talet.

De flesta av bidragen uppehåller sig således kring familjen och dess försörjning.

Frågor som är centrala är av vem och hur familjen skulle försörjas, i synnerhet när kvinnan nyligen hade fött barn och var oförmögen att arbeta eller när den, enligt normen, manliga försörjaren helt enkelt inte existerade eller av någon anledning inte kunde uppfylla sin plikt. Klas Åmark lyfter här fram i sitt bidrag att det sätt vi använder begreppet försörjning även speglar en mansdominerad genusordning. Trots detta använder han begreppet i sin genomgång över förhållandet mellan familj, försörjning och stat under 1900-talet.¹ Detta problem är också något som alla bidragen i antologin brottas med, mer eller mindre uttalat: Hur ska egentligen moderskapet och föräldraskapet på ett rättvist sätt kunna inlemmas i en modern marknadsekonomi, utan att den rådande genuskonstruktionen cementeras? Både Peter Johansson och Josefine Rönnbäck lyfter fram denna problematik genom att visa att en betoning av moderskapets särskilda natur och samhällsmoderliga idéer gav utrymme för att öka kvinnors politiska handlingsutrymme och kunde användas som argument för reformer för mödrar. Men det innebar också att de som på detta sätt använde moderskapet som argument begränsade sitt eget handlingsutrymme och accepterade och förstärkte den rådande genusordningen.

Den manliga försörjarmodellen är således en viktig utgångspunkt i antologin. Här hade det varit intressant med en mer detaljerad diskussion om hur denna manliga försörjarmodell var uppbyggd. Skilde sig till exempel den svenska manliga försörjarmodellen från den som fanns i andra länder och i så fall hur? I inledningen diskuteras visserligen skillnaden mellan svaga och starka försörjartater, men denna fråga hade kunnat diskuteras mer ingående. Ett komparativt angreppssätt hade till exempel varit ett sätt lyfta fram det specifikt svenska i debatterna. Jämfört med

Tyskland talar man exempelvis i Sverige i högre utsträckning om hemmet och inte om familjen.² Några av bidragen tar upp detta. Helena Bergman hänvisar i sin artikel till den tyska statsvetaren Teresa Kulawiks tes om att den politiska och institutionella utvecklingen i Sverige har gynnat en ”mättfull maskulinitet”, i alla fall i jämförelse med Tyskland. I Sverige förutsattes att även männen skulle vara sköt samma. Även Josefine Rönnbäck påtalar att familjens ställning var svagare i Sverige jämfört med övriga Europa. Men ingen av dem gör någon större poäng av utvecklingen i Sverige ur ett komparativt perspektiv.

En av antologins absolut största förtjänster är att den både behandlar normer och praxis och att den ger en komplex bild av konstruktioner av moderskap och faderskap i den framväxande välfärdsstaten. En nyansering av den manliga försörjarrollen kommer främst fram i antologins andra del, mycket beroende på att bidragen i denna del främst analyserar praktiken. Helena Bergmans artikel om hur barnavårdsmannainstitutionen bidrog till att ”fostra” fäder lyfter till exempel på ett intressant vis fram diskrepansen mellan barnavårdsinstitutionens och fädernas tolkningar av vad faderskapet innebar.

Den dubbla ansatsen i antologin ger således tyngd. Och den är ett intressant och givande tillskott till forskningen om den svenska välfärdsstatens framväxt och genus. Men jag saknar en mer sammanhållande diskussion som binder samman de olika bidragen och de skilda nivåerna. Redaktörerna säger sig också i inledningen vilja lägga ett historiskt perspektiv på den nutida debatten. Samtidigt är det enbart Klas Åmarks bidrag som drar fram linjerna till nutid och han relaterar inte direkt de övriga bidragen i antologin till sitt resonemang. Det skulle ha varit intressant om övriga författare också hade fört diskussionen längre även på en mer principiell nivå.

RECESSIONER

För även i nutiden finns det fullt av inkonsekvenser i det som kallas familjepolitik.

Charlotte Tornbjer

Noter

- 1 Klas Åmark, "Familj, försörjning och livslopp under 1900-talet", i Helena Bergman & Peter Johansson (red.), *Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, Stockholm/Stehag 2002, s. 239.
- 2 Teresa Kulawik, *Wohlfahrtsstaat und Mutterschaft. Schweden und Deutschland 1870–1912*, Frankfurt/Main 1999, s. 262. Se även Charlotte Tornbjer, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, Lund 2002, s. 263.

Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland

Lotten Gustafsson

Nora: Bokförlaget Nya Doxa 2002

MEDELTIDSVECKAN PÅ GOTLAND är ett sagolikt äventyr. Under vecka 32 varje år invaderas Visby av runt 100 000 människor som besöker evenemanget. Egentligen skulle man rätteligen säga att de besöker evenemangen, i pluralis, för Medeltidsveckan ser helt olika ut för olika människor. Eftersom människor deltar med skilda motiv, skapar de också medeltidsveckor av vitt skilda karaktärer. Några av dessa Medeltidsveckor behandlas i Lotten Gustafssons avhandling i etnologi, som lades fram vid Stockholms universitet i september förra året.

Lotten Gustafsson är främst intresserad av situationer där människor "gestaltar alternativa verkligheter, där de på lek träder in och prövar olika roller och upplevelser" (s 16). Det är frågor som rör lek,

ritual, rolltagande och identitetsprojekt som står i centrum. Hon väljer därför att huvudsakligen studera det hon beskriver som veckans två kraftcentra, dels den lokala medeltidsföreningen Styringheims läger utanför Visby, dels innerstaden, främst marknaden som hålls första och sista dagen, dels iscensättningen av Valdemar Atterdags intåg och brandskattning av staden 1361. Självklart kunde hon också valt att undersöka andra aspekter av evenemanget, men att undersöka allt är knappast möjligt med tanke på att veckan omfattar över trehundra programpunkter, och det hon valt fungerar väl som utgångspunkt för det som studeras.

Etnologer brukar vara tränade i att iakta och beskriva sin omgivning, något som blir tydligt i avhandlingen, där särskilt skildringen av den medeltida marknaden längs Strandgatan ("Den museala gatan") är intressant läsning. I Gustafssons avhandling beskrivs hur marknaden fyller flera olika funktioner, som salutorg, museiverksamhet, turistattraktion och en scen med utrymme för allehanda framträdanden (s 136). Bara att gå gatan fram i egenhändig tillverkade medeltida kläder är att visa upp sig och bli bedömd som en del av iscensättandet av en annan tid, som på en medeltidens catwalk. De många funktionerna rymmer också en spänning mellan det kontrollerade och det okontrollerbara. Marknadsstånden förväntas vara autentiska, eller i alla fall någorlunda medeltida, liksom de varor som saluförs. Samtidigt finns en gråzon i marknadens utkant där försäljare av korb och lakritsremmar verkar som vanligt under sommaren, lätt förklädda med hjälp av säckväv, som Gustafsson beskriver som Medeltidsveckans variant av osynlighetsmantel. Också de människor som agerar på Strandgatan är i viss mån kontrollerade, menar hon. Spontana uppträdanden är en uppskattad del av Medeltidsveckan och under marknaden kan man se bedragna hustrur okväda sina makar

samt tiggare och krogdrängar i handgemäng. Men alla slags uppträdanden uppskattas inte. Gustafsson beskriver hur en ung man rusar upp på en scen och moonar, för att sedan strax bli bortkörd av en av arrangörerna som förklarar att det inte är sådant Medeltidsveckan handlar om. Det karnevalistiska inslaget i arrangemanget är inte gränslöst, inte ens i ett så mångfacetterat äventyr som Medeltidsveckan. Också här pågår en spänningsfylld kamp om det offentliga utrymmet och om platsens identitet.

Jag har främst en invändning mot *Den förtrollade zonen*. Det är synd att de personer Gustafsson intervjuat under åren inte kommer till tals mer i avhandlingen. Etnologer har inte bara öga för iakttagelser, utan också goda öron för intervjuer, och det hade därför varit intressant att få ta del av fler kommentarer från de personer Gustafsson samtalat med. Nu dominerar hennes egna iakttagelser, nog så goda, men ändå lite tråkigt för den som menar att det trots allt är mer spännande att ta del av vad den "vanlige medeltidsveckobesökaren" tänker och gör. Ytterligare en invändning är att jag har svårt att se den omedelbara

nyttan med alla de begrepp Gustafsson introducerar i inledningen. Det är mycket möjligt att min synpunkt härvidlag endast beror på personliga preferenser eller på att Gustafsson och jag är fostrade i skilda vetenskapliga discipliner, men jag blir emula matt när en i säckväv inklädd postlåda beskrivs som en "metakommunikativ signal för lek" (s 138).

Dessa invändningar till trots är Lotten Gustafssons avhandling mycket läsvärd, och ger en ny förståelse för det mångfacetterade användandet av Medeltidsveckan, och förstås i vidare mening för vuxnas behov av lek och alternativa världar. Gustafsson visar att det varken är så enkelt som att människor deltar i Medeltidsveckan för att de är historieintresserade eller för att de bara vill ha roligt. Skälen för och möjligheterna till deltagande och lek är betydligt mer komplicerade än så. För besökaren på Medeltidsveckan ger boken en ny blick för och nyfikenhet på det som händer runt omkring. Så läs och fundera, men framförallt – res till Medeltidsveckan 2003 och lek själv!

Erika Larsson